

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Lalaycan, E.- The district of Zanghezur. Pt. 2.
Tiflis. 1899.

02
45880
6.50

OL 45880.6.50

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT

CLASS OF 1828

Cover

22

Ե. ԼԵԼԵՅԵԱՆ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱԻԱՌ

21

ՆԻԻԹԵՐ ԱՊԱԳՈՑ ՈՒՍՈՒՄՆԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

ԱՐՏԱՏՊԱՆ

ԱԶԳԱՅՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍԻՑ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Կ. Մարտիրոսյանցի | Типография К. МАРТИРОСИАНЦА

Орбелиановская ул., д. № 1-2.

1899.

Ե. ԼԵՆԻՆՍԿԻ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱԻԱՌ

ՆԻԻԹԵՐ ԱՊԱԳԱՅ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

ԱՐՏԱՏԳԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍՒՑ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան Կ. Մարտիրոսյանցի ||| Типографія К. Мартиросянца.

1899

01.45880.0.00
~~01.45880.12~~
~~01.43405.5~~

Harvard College Library

July 29, 1920

Minot Fund

Palayan, E.

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 4 Февраля 1899 года.

Յ Ա Ն Կ

	<i>Երես</i>
Պատմական համառոտ տեսութիւն.	7—15
Պատմական ստանդութիւններ	16—18
<i>Տեղագրութիւն.</i>	
Բնագրութիւն.	19—25
Քաղաքական մասն	26—50:
Գորիս 26, Զաքեւոր 28, Սինդարա 30, Հին Գորիս 30, Խնձորեսկ 34, Կոռնձոր 36, Խնածախ 36, Տեղ 38, Բարկուշաթ ձոր 40, Հալիձոր 40, Շնհէր 41, Խոտ 45, Ծիծեռնականք 47, Պանտալէօն բժշկի մատուռը 48, Հայկական աւերակ եկեղեցիներ 48.	
Բնակիչներ	51—58
Բնակարան.	59—60
Զգեստ եւ զարդ	61—65
Հիտանեկան ըարք	66—105.
Ամուսնութիւն 66, Տղաքերք եւ կնունք 84, Ընտանեկան կեանք 90, Ժողովրդ- դական դեղեր 96, Մահ թաղումն եւ մեռելոց 100.	
Նշանաւոր տօներ	106—112:
Ժողովրդական երգեր	113—116.

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

- 1) Քարտէզ, 2) Գորիս, 3) Շուան, 4) Ծիծեռնականք, 5) Կին, 6) Գորիսեցի, 7) Պէնձէ անօթներ, 8) ձաճք, 9) Հացկերութ.

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

ՋԱՆԳԵՂՈՒՐ

ՆԻՔԵՐ ԱՊՈԴՈՑ ՌԻՍԻՄԵՆՏԻՐԱԹԵՆ ՀԱՄԱՐ

Ծ. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՏԻՐԱԹԵՆ.

Ջանգեղուրի ոստիկանական շրջանը ընկնում է համանուն գաւառի արևելահիւսիսային կողմը և ամբողջովին բռնում է նախկին Հաբանդ գաւառը, որ ստորաբաժանւում էր երեք մասի—Ձոր Բարկուշատայ, Ձագեձոր և Աղահէճք։ Բարկուշատայ ձորը այժմեան Ջնհէրի ձորն է, Ձագեձորը՝ այժմեան Գորիսն իւր շրջակայքով, իսկ Աղահէճքը՝ այժմեան Մաղաւուզը.—վերջին անունը այնքան էլ գործածական չէ։ Առհասարակ այս հին անուններն ալ ևս չեն գործածոււմ, և Ջանգեղուր անունը գործ է ածոււմ ինչպէս ամբողջ գաւառի՝ այնպէս և այս երկրորդ ոստիկանական շրջանի համար։

Ջանգեղուր անունն, ըստ Հայր Ալիշանի, ծագել է Ձագեձոր անուան աղաւաղումից, իսկ սա՝ Ձագ նահապետի անունից¹⁾։ Հաւանական համարելով առաջին ենթադրութիւնը՝ կարծում ենք, որ Ձագեձոր խօսքն էլ յառաջացել է ոչ թէ Ձագ նահապետի, ալ «Ծակերի ձոր», անունից, որովհետև հէնց այժմս էլ, Գորիսից փոքր ինչ բարձր գտնուող ձորը, ուր եղել է ամենահին բնակութիւնը, կոչւում է «Ծակերի-ձոր», այդտեղ գտնուող բազմաթիւ «Ծակեր»—արհեստական բարաշրի—պատճառով։

Մի աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Նոր-Գորիսից մի վերստ դէպի հիւսիս գտնուող վանքում երբեմն մի այնպիսի մեծ զանգ է եղել, որի ձայնը շատ հեռուն լսուելիս է եղել, ուստի և ժողովուրդը

¹⁾ Սիսական, եր 261.

սովորել է ասել. «Ջանգը-զօռ», այսինքն զանգը զօրաւոր, և իբր թէ դրանից էլ յառաջացել է Ջանգեզուր անունը:

Ջանգեզուրի շրջանը սաստիկ լեռնոտ լինելով և հաղորդակցութեան ճանապարհներ չունենալով՝ ինչպէս այժմ, նոյնպէս և անցեալում շատ անձանօթ է մնացել, այնպէս որ միայն հատուկտոր տեղեկութիւններ կարեցի է գտնել մատենագիրների մէջ, որոնք ոչ մի անփոփ գաղափար չեն տալիս այս գաւառի պատմական զարգացման մասին:

Նորագոյն պատմութիւնից էլ յայտնի են Մելիք-Հուսէինեանների, Մելիք-Քարախոյեանների, Մելիք Հայկազի և Մելիք Փարամազի տիրապետութիւնը, որոնք որպէս մելիքներ կառավարել են, առաջին տոհմը՝ Գորիսը, երկրորդը՝ Տեղը և Խնձորեսկը, երրորդը՝ Խնաճախը և չորրորդը՝ Խնձորեսկը իրենց շրջալայքով:

ՄԵԼԻՔ ՀԻՒՍԷՒՆԵԱՆՆԵՐԻ

Մելիք-Հիւսէինեանների ¹⁾ տոհմը յառաջացել է հին գորիսցի խոջա Լազարի որդի Լալաչից, որի աւագ եղբայր Պարոնից սերել են այժմեան Պարոնեանները, իսկ կրտսեր եղբայր Աւագից՝ Աւագեանները: Պարոնեանները նշանաւոր են դարձած առևտրական ասպարէզում և այժմ էլ Գորիսի հարուստ տներից մինն են համարւում, իսկ Աւագեանները մնացել են աննշան գիւղացիներ: Այս եղբայրները ապրելիս են եղել Հին Գորիսում, ուր հողի պակասութիւնը բաւական նեղել է նրանց, ուստի և Պարոնը վերցնելով մի բուռն հաճար՝ (քօթն չաւար), գնում է շահի մօտ, ցոյց է տալիս նրան և ասում, թէ իրենց հողի վատութեան և սակաւութեան պատճառով ստիպւած են հաճար ուտել: Զահը մեղքանում է և նուիրում նրան հողեր Նոր Գորիսի մօտերքը:

Կարճ միջոցից յետոյ թարաքեամայ թափառականներ յարձակւում են Հին Գորիսի վրայ, բնակիչներին կոտորում, թալանում և ցրում: Այս միջոցին Լալի որդի Բաղըր մեռնում է, թողնելով Յոհան և Ամիր անունով որդիներ: Իսկ սրանք, որպէսզի ազատուին այս թափառականների հալածանքներից՝ փախչում են Չանախչի գիւղը, մելիք Զահնազարի մօտ: Այստեղ Յոհանը յայտնի է դառնում իւր քաջութեամբ և ամուսնանում է շօշեցի մի մեծատան աղջկայ հետ: Այս ժամանակ

¹⁾ Այս տոհմից այժմ կենդանի է Մանուշար բէկը, վերջին Մելիք Յարութիւնի որդիք, ամենից սիրուած ու յարգուած անձնաւորութիւն, որ սիրով պատմեց ինձ իւր տոհմի պատմութիւնը և ցոյց տուեց մելիքներից մնացած գրութիւնները: Նրա տուած տեղեկութիւնները ես լրացրի Քարախոյեան Տէր Յովսէփ քահանայի և այլ ծերունիների վիշդոքութիւններով:

գործիչները գնում խնդրում են Յոհաննիս, որ գալ իրենց մեկից գառնա-
սա էլ, երբ նույն խնդիրը կրկնում են Մելիք Չահապարին՝ յանձն է
առնում և Փանահյանից Գորիս, Խոտ, Ընհէր, Հալիձոր, Քարահունջ,
Ալիզուլիքենդ, Տաշքենդ, Մաղանջուզ, Կորու գիւղերի վրայ մեկից
հաստատուելով՝ գալիս է կառավարելու Մելիք Յոհանը բնակութիւն
է հաստատում նախ «Ծակերի ձորում», բայց յետոյ հիմնարկում է
Նոր-Գորիս գիւղը և այնտեղ տեղափոխւում:

Նա շատ քաջ մարդ է եղել և շատ անգամ հալածել է թափա-
ռական թարաքեամաներին, որոնք ժամանակ անժամանակ յարձակում-
ներ են գործելիս եղել Նոր-Գորիսի վրայ:

Մելիք Յոհանին յաջորդել է նրա աւագ որդին՝ Մելիք Յօսէփը:
Սա շատ թույլ մարդ է եղել, այն-ինչ սրա եղբայր Մէլին կամ չուէինը
աչքի է ընկել իւր քաջութեամբ, առատաձեռնութեամբ և խելքով:
Այնպէս որ Մելիք Յօսէփը միշտ սրան է եղել խորհրդի գիմելիս և
գործերի մեծ մասը սրան է յանձնել կատարելու: Այսպիսով չուէինը
մեծ ժողովրդականութիւն է ձեռք բերել և երբ ժողովուրդը խնդրել
է մելիք Յօսէփին, որ մելիքութեան տիտղոսն էլ եղբօրը յանձնէ,
քանի որ ամբողջ կառավարութիւնը նրա ձեռին է՝ մելիք Յօսէփը
համաձայնում է: Սակայն այս ծանր է թուում չուէինի աւագ եղբայր-
ներին, որոնք ընդդիմանում են և մի կուում դաշույնի հարուածով
չուէինի երկու մասը կտրում են և մի աչքն էլ կուրացնում: Բայց և
այնպէս՝ չուէինը յաղթող է հանդիսանում և մելիք գառնում:
Շղթալները չեն դադարում, և Խոտ, Ընհէր ու Հալիձոր գիւղերը դժ-
գուտ են իրենց եղբօր դէմ: Այս պատճառով և՛ Մեհտի խանը 1805
թուին մի հրովարտալով քշեցնում է վերոյիշեալ գիւղերին, որ նրանց
մելիքը չուէինն է:

Սրա ժամանակ Նախիջևանի խանի զինուորները երկու խմբի
բաժանուած յարձակում են մինը Քարաշէնի, միւսը՝ Քարահունջի
վրայ: Քարաշէնը շուտով անձնատուր է լինում, որը ասպատակողները
թալանում են և երիտասարդներին գերի տանում: Իսկ Քարահունջը
պաշտպանում է: Գիւղացիներն ապաստանում են եկեղեցում և սե-
ղանի վէմ քարով ծածկում դուռը: Զինուորները կամենում են քան-
դել եկեղեցին, բայց չեն կարողանում: Այս ժամանակ բերում են դաշ-
տում բռնած երկու եղբայրներ, որոնց հալը նույնպէս եկեղեցումն է
ապաստանած լինում: Զինուորներն ստիպում են այս եղբայրներին
աղաչել իրենց հօրը, որ դուռը բանայ, խոստանալով, որ այս դէպքում
կը խնայեն ինչպէս այս երկու եղբօր, այնպէս և՛ նրանց հօր կեանքը,
այն ինչ հակառակ դէպքում կսպանեն եղբայրներին: Սրանք թուր-
քերէն աղաչում են հօրը, որ բայ անէ դուռը, բայց և հայերէն

խնդրում են, որ իրենց երկուսի կեանքի համար չզոհէ բոլոր գիւղացիների կեանքը: Վերջապէս թուրքերը տեսնելով որ հայրը չէ լսում որդոց աղաչանքին, սուրը դնում են եղբայրների վզին և կանչում: հօրը, որ ազատէ նրանց, Սակայն հայրը ազի արցունք թափելով՝ զոհում է որդիներին: Սրանք երկուսն էլ թաղուած են նոյն եկեղեցու դռան մօտ և ամբողջ ժողովրդից սիրուած են ու յարգուած:

Այս միջոցին Մեյիք-Հուսէինը օգնութեան է գալիս քարահուներէններին, սակայն թուրքերն աւարն առած դէպի Նախիջևան են շտապելիս եղել: Մեյիք-Հուսէինը յարձակում է նրանց վրայ Բազարչալի մօտ, որտեղից Սիսիանու ճանապարհը տանում է դէպի Նախիջևան: Թուրքերի առաջնորդ Քալբին Մեյիք Հուսէինին նկատելով հրացան է պարպում վերան, սակայն գնդակը ծակում է միայն մեյիքի դոնը (վերարկուն): Իսկոյն սրա ծառայ Խուրշուդը, որ Պարոնի ցեղից է եղել և շատ քաջ՝ գնտակով տալիս սպանում է Քալբուն: Զօրքը տեսնելով իրենց առաջնորդի սպանուելը՝ աւարը թողնում փախչում են:

Մի առաւօտ էլ Մեյիք Հուսէինը նկատում է, որ էլի Նախիջևանի խանի մարդիկը իջնում են դէպի իրենց գիւղը, Նոր Գորիս: Անմիջապէս իմացնում է Խուրշուդին. սա անցնում է գետը, տանում իւր բարձր գդակը մի քանի ուրիշ գդակների հետ քարերի վրայ դնում և ինքը հակառակ կողմում պահ մտնում: Թուրքերի առաջնորդն ուղղում է դէպի գտակները, կարծելով թէ հայերը եկել կտրել են իւր ճանապարհը և սկսում այդ ուղղութեամբ հրացան արձակել: Այս միջոցին Խուրշուդը յետևի կողմից խփում է գնդակով և վաչր գլորում նրան: Անմիջապէս նրան հետևող մարդիկը թողնում են և փախչում:

Մեյիք Հուսէինը առատաձեռն է եղել և դէպի հոգևորականները, այնպէս որ երբ 1814 թ. Եփրեմ կաթողիկոսի նուիրակը գալիս է Գորիս՝ սա շատ սիրով ընդունում է նրան և մեծ նուէրներ տալիս: Այս պատճառով էլ Եփրեմ կաթողիկոսը մի կոնդակով օրհնում է նրան:

1815 թ. Մեյիք Հուսէինը մեռնում է և նրան յաջորդում է որդին Մեյիք-Ռուստամը¹⁾, որ միայն երեք տարի է մեյիքութիւն անում և անորդի մեռնում: Նրան յաջորդում է եղբայրը Մեյիք Յարութիւնը կամ Մեյիք Թիւնին: Սա առաջին անգամ մտցնում է Զանգեզուրում կարտոֆիլի մշակութիւնը, որի համար և՛ 1846 թ. Վօրօնցովից Աննայի ժապաւենով արձաթէ մեղալ ստանում, և խաղա-

¹⁾ Մեհդի-խանի նրան տուած հաստատութեան հրովարտակը գեռ ևս պահում է նրանց ընտանիքում:

զուլթեամբ կառավարում ժողովուրդը մինչև ռուսաց տիրապետութիւնը (1827 թ.) երբ նա Դոգուշէ է դառնում, այսինքն Զանգեզուրի կառավարիչ:

Երբ կառավարութիւնը այս գաւառում ևս մտցրեց ընտրողական տանուտէրութիւնը, Մելիք Յարութիւնն իրան համար այդ անպատուութիւն համարելով հրաժարուեց տանուտէր լինելուց, և հասարակական գործերից յետ քաշուած՝ մեռաւ 1880 թուին, թողնելով մի որդի՝ Մանուշար-բէկին, որ այժմ էլ կենդանի է:

ՄԵԼԻՔ ԲԱՐԻՍՈՒԴԱՐԵԱՆՆԵՐ.

Մելիք-Բարիսուդարեանների նախահայր Մելիք-Բարիսուդար Ա. գաղթել է Լոռուց Զանգեզուրի նախ Կոռնձոր և ապա Տեղ գիւղը, բայց որովհետև Տեղն ամրոց չէ ունեցել՝ ուստի և կարճ միջոցից տեղափոխուել է Խնձորեսկ գիւղը. միանգամայն իշխելով ինչպէս Տեղի, Խնձորեսկի՝ այնպէս և սրա շրջակայ գիւղերի վրայ:

Մելիք-Բարիսուդար Ա. շատ քաջ մարդ է եղել և իւր քաջերի զլուխն անցած՝ շատ անգամ հալածել է Նախիջևանի խանի ասպատակ զինուորներին:

Մի անգամ էլ Նախիջևանի խանը երեք մարդ է ուղարկում Տեղ գիւղը՝ գինի բերելու, պարզ է որ առանց վարձատրութեան: Մելիք-Բարիսուդարը բռնում է այդ երեք մարդկանց, սպանում, լքելով ու շրթունքները կտրում, անցընում մի թելի վերայ, և տալով ջորեպանին, որի ականջները նոյնպէս կտրում է և անցընում թելին՝ յետ է ուղարկում, պատուիրելով ասել խանին, թէ Տեղն այժմ իւր մելիքն ունի—Ձահ Բարիսուդար, որ ոչ մի խանի հարկ չի ուզում տալ:

Նախիջևանի խանը զայրանալով զօրք է ուղարկում, պատուիրելով կենդանի բերել այդ անձնավստահ մելիքին: Կռիւն սկսում է Սատու—ղալի մօտ և տևում վեց օր շարունակ: Պերջին օրը մելիքի վառօդն ու գնդակը վերջանում են: Այս ժամանակ Քեայբաջարցի մի թուրք, մելիքի զինուորներից մին, յայտնում է մելիքին, թուրքերէն լեզուով, թէ «վառօդը» վերջացած է, այդ բառի փոխարէն հայերէն «սւավորը» (սւահող) խօսքը գործածելով, որպէսդի խանի զինուորները չհասկանան, Սակայն մինը հասկանում է և յայտնում իրենց մեծին: Եւ սա, որ յոդնած ուզում էր դադար տալ՝ կրկին յարձակում է մելիքի վրայ: Կռիւր նորից տաքանում է, և մելիքը ստիպւում է սրով կռուել: Կարճ միջոցում մելիքի բոլոր զինուորները, մօտ 600 հոգի, ընկնում են և մնում են միայն Մելիք Բարիսուդարը և եղբայրը՝ Ղաւր բէկը: Մրանք հերոսաբար շարունակում են կռուել, սակայն շուտով

վիրավորում է Ղարաբեյի ձին, Իսկոյն Մելիք Բարխուդարն առնում է Ղարաբեյին իւր գաւակը և շարունակում կռուել: Զուտով մուկ գիշերը վրայ է հասնում և կռիւը դադարում է: Միւս օրը, վաղ, խանի զինուորները նորից ընկնում են կտրիճ մելիք-Բարխուդարի վրայ, որ Ղարաբեյին գաւակն առած՝ սկսում է թուր խաղացնել: Սակայն գնդակը վաչը է գլորում և օրա ձին, երկու քաջերը մի քիչ էլ կռուելուց յետոյ ուժասպառ անձնատուր են լինում և նստելով երկու քարի վրայ, որ մինչև այժմ էլ «Մելիք-Բարխուդարի քարեր» են կոչւում՝ առաջարկում են թուրքերին վերցնել մելիքական սուրը և նրանով կտրել իրենց գլուխները, որովհետև, պատճառաբանում են նրանք, մենք այնպիսի յուզութներ ունենք, որ ուրիշ սուր չէ կարող մեր պարանոցը կտրի: Այն-ինչ նրանց ցանկութիւնն այն էր, որ անօրէնի սրով չընկնեն: Թուրքերը հաւատում են, վերցնում են մելիքական սուրը և կտրում երկուսի էլ պարանոցները և գլուխներն առած՝ վերադառնում Նախիջևան: Երբ ներկայացնում են գլուխները խանին՝ սա բարկանում է, որ իւր հրամանը չեն կատարել—մելիքին կենդանի բերել, և հրամայում է բերողներին գլխատել:

Մի քանի օրից հայերը խնդրում են խանից մելիքի և Ղարաբեյի գլուխները և ստանալով Ղարաբեյին տանում թաղում են Երևանի ս. Հովհաննէսեանց եկեղեցում, իսկ մելիք Բարխուդարինը՝ Խչմիաձին, Իսկ սրանց մարմինը խնձորեսկցիները տանում են Խնձորեսկ և թաղում անապատում, ¹⁾ ուր մինչև այժմ մնում է գերեզմանաքարը հետեւալ տապանագրով.

Այս է տապան 'ի Հանգստեան
 Իջեալ ժարմնով 'ի գերեզման
 Մելիք Բարխուդար և մեծ իշխան
 Նահատակեալ օրն Համբարձման,
 Որ է ի գեղջէն Տեղոյ այն.
 Ով ոք նաեւ զսա չիշման,
 Արքայութեան լինի արժան:
 Թվ. ԽՃՂԷ.

¹⁾ Այս կռուի ժամանակ խնձորեսկեցի մի հարս, յսելով որ ամուսինն սպանուել է՝ փախչում է տնից և գալով կռուի դաշտը, որտեղ գտնում է իւր ամուսնու դիակը և շախկած՝ գիշերները տանում է դէպի գիւղ գերեզմաններ թափ կենալով դանազան տեղեր: Մինչև այժմ էլ խնձորեսկցիները ցոյց են տալիս այդ անվեհեր հարսի և նրա ամուսնու միմեանց կից գերեզմանները:

Հոր Մելիք Բարխուդարի աղետալի մահուան վրէժխնդիր՝ պատանի Դաւիթ դէկը 300 ձիաւորներով յարձակում է Նախիջևանի վրայ և անակնկալ կերպով ընկնելով խանի վրայ՝ սպանում է նրան, և փախչում: Խանի ժառանգները հետամուտ են լինում նրան, և նա ստիպւում է տեղից տեղ փոխուել, գլուխն ազատելու համար:

Այս միջոցին գալիս է նրա մօտ Զառչի Փանահը և համոզում մի առ ժամանակ իրեն յանձնել երկրի կառավարութիւնը, մինչև որ խանի մարդիկը դադարեն նրան հալածելուց և ինքն էլ չափաչաս դառնալ: Դաւիթ բէկը համաձայնում է, խփել է տալիս իւր հօր վրանը Խնձորեսկի մօտ, հարամի ծառի տակ, Փանահին նստեցնում Թախտի վրայ, Մելիք-Բարխուդարի տեղը, զլգլակը (ղալանը) տալիս է նրա ձեռք և ապա մելիքի սուրը իւր ձեռին բռնած, «խան ես ու խան» («խան սան քի խան սան») խօսքերը երեք անգամ կրկնելով երեք քայլ է անում և սուրը յանձնում Փանահին: Սա համբուրում է Դաւիթ-բէկի ճակատը և ընդունում սուրը: Անուհետև մի առ ժամանակ Փանահ-խանը կառավարում է Խնձորեսկի իւր շրջականներով և յետոյ անցնում գնում Ղարաբաղ՝ մելիք Ջահնազարի մօտ:

Փանահ-խանի հեռանալուց յետոյ Դաւիթ-բէկը վերստին ստանձնում է երկրի կառավարութիւնը, և կամենալով մելիք տիրոջոր կրել՝ գնում է Թէհրան, շահից հրովարտակ ստանալու: Սակայն այստեղ էլ Նախիջևանի խանի մարդիկը հետամուտ են լինում և կամենում են սպանել, այնպէս որ ստիպւում է վերադառնալ առանց հրովարտակ ստանալու: Անուհետև պարապում է շինութիւններով, շինում է իւր համար մի գեղեցիկ ապարանք, բաղկացած մի քանի բարձր և գեղեցիկ զարդամաներից, որոնցից առաջինի դռան վերայ մինչև այժմ էլ մնում է հետևեալ արձանագրութիւնը. ԹՎ. ԹՄԼԹ. ի վայելումն Մելիք Բարխուդարի որդի Դաւիթ բէկս շինեցի այս անառաքս Իբրայիմ խանի ժամանակ:

Այս ժամանակներում արդէն, ինչպէս տեսնում ենք, Փանահ-խանին յաջորդած էր Իբրահիմ խանը, որի հետ Դաւիթ բէկի յարաբերութիւնները հետզհետէ յարւում են: Այնպէս որ երբ վերջինի ծառայ Ղասումը մելիք Բարխուդարի ստացած հրովարտակը և այլ թղթեր գողանալով փախչում է Իբրահիմ խանի մօտ՝ սա սիրով ընդունում է և Տեղ գիւղը նրան նուիրում: Այս բանի վրայ զայրաց Դաւիթ բէկի որդին, Մելիք Բարխուդար բ. գնում է Թէհրան, Թէ մելիքութեան մէջ հաստատուելու և Թէ Իբրահիմ խանի անիրաւութեան դէմ բողոքելու, սակայն այնտեղ փախճանւում է, թողնելով իշխանութիւնը որդուն, Միրզա-բէկին, որի ժամանակ արդէն վերջանում է մելիքութիւնը:

Մ Ե Լ Ի Ք Զ Ն Ե Կ Ա Ջ.

Միւս մեղիքներից նշանաւոր է Մելիք Հայկազը, որ իշխել է Խնածախ գիւղում: Սրա մասին պատմում են, թէ շատ խիստ և չարասիրտ մարդ է եղել: Յանցաւորներին դնելիս է եղել կողովի մէջ, բերանը փակել և գլորել տալիս մօտակա մի բարձր լեռան գագաթից, որ մինչև այժմ էլ կոչւում է Դատ-Մալիք: Ժողովուրդը բացատրում է, թէ այդ անունը, Դատ-Մալիք (վաջ Մելիք)՝ յառաջացել է քթոցով գլորուող յանցաւորի բացականչութիւնից:

Սրա բռնութիւնից չէ ազատուել նոյն իսկ որդին, որ կամենալով հօր մեղիքութիւնը հենց նրա կենդանութեան ժամանակ ստանձնել՝ գնացել է շահի մօտ, մահմեդականութիւն ընդունել և Ալահվերդի անունով և շահի գօրքով եկել հօր դէմ: Սակայն այս միջոցին Մելիք Հայկազը վախճանուած է եղել: Որդին սկսում է մեղիքութիւն անել և շինում է մի մզկիթ, որ մինչև այժմ էլ կա: Նա անժառանգ մեռնելով՝ նրանով Խնածախի մեղիքութիւնն էլ վերջանում է:

ՄԵԼԻՔ ՓԱՐԱՄԱՐԶԸ իշխել է Խնածորեսկ գիւղում: Սրա մասին ոչինչ չի պատմում, բացի հետևեալ անեկդոտային դէպքից.

Մի կիրակի օր գիւղացիները հաւաքւում են Մելիքի Փարամազի դուռն առաջ և խնդրում են Մելիքին, որ դուրս գալ իրենց դատերը կտրելու: Մելիքը չէ կամենում դուրս գալ և պատուիրում է միւս կիրակի գալ: Երբ գիւղացիները շատ թախանձում են՝ Մելիքը մերկ դուրս է գալիս և բարկանում, թէ «հալաւ (չապիլը) լուացալ էն, հալա՛ չորացալ չի, հինչ՝ ըբ զահլա տանըմ»:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՏՈՒՆԸ. Զանգուզերի բոլոր մեղիքների տները միմեանց նման են, բոլորն էլ բաղկացած են մի քանի թաղակապ, մեծ դարադամներից, որոնց երևացող առաջի մասերը սրբատաշ քարից են շինուած:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ ՀԱԳՆՈՒՄ ԷԻՆ պարսկական ճաշակով. կարմիր ալրշի (մետաքսի) անդրավարդիկ, բաց կրճքով արխալուղ և վերալից՝ դոն:

Գլխներին ծածկում էին բուխարայի երկար փափաղ. Ռտներին գուլպայ, որի բկի մէջ դնելով վարտիքի ծալերը՝ տողաղով ամրացնում էին. Սա մօտ 71 սանդիմետր (մի արշին) երկարութեան և 4 1/3 սանտ. (մի վերշոկ) լայնութեան կտոր է, մի ծալին դալթան կապած, որ փաթաթում են գուլպայի բկին և դալթանով ամրացնում, և ապա հագնում չմոշկ. Իսկ ձի հեծնելիս՝ հագնում կարմիր չեաքմալ:

Մեղիքները ձգում էին ուսից մի կեռ թուր, իսկ հրացանը կրում էր նրանց հետևող հրացանակիրը:

Մեղիքների ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ մօտաւորապէս այսպէս էր ընթանում: Առաւօտները շատ վաղ վեր էին կենում, մի բաժակ օղի խմում, մի քիչ նախաճաշիկ անում, յետոյ դուրս գալիս իրենց տներին առաջ զբօսնում և զանգատաւորների դատը կտրում: Պէտքէն օրին մի քանի հիւրերով վերադառնալով տուն՝ ճաշում էին, ուտելով սովորաբար երկու տեսակ կերակուր և խմելով առատութեամբ գինի: Զատ յաճախ սեղանակից էր լինում նրանց ծխական քահանան: Ծաշից յետոյ մի քիչ քնում էին և ապա նորից դուրս ելնելով՝ դատ կտրում, կամ շինամիջում նստած գիւղի առաջաւորների հետ զրոյց անում: Երեկոյեան եկեղեցի էին գնում, ուր իրենց պատուաւոր տեղն ունէին: Եկեղեցուց դուրս գալով՝ մեղիքներն իրենց սիրելիների հետ գալիս էին տուն ընթրելու: Ընթրիքը աւելի ճոխ էր լինում և աւելի երկար տևում: Ընթրիքից յետոյ նարդի և այլ խաղեր էին խաղում և շատ կանուխ քնում:

Վերոյիշեալ մեղիքներն ենթարկուած են եղել սկզբներում Նախիջևանի, և յետոյ Զուշու խաներին: Եղել են մեղիքներ էլ, ինչպէս Մեղիք հայկազը, որ բոլորովին ինքնագլուխ են իշխել:

Մեղիքների պարտականութիւնը դէպի խաները եղել է. 1) Զահի կամ խանի պատերազմ գնացած միջոցին, օգնութեան գնալ, զինելով իրենց վիճակի իւրաքանչիւր տնից մի մարդ և 2). Իւրաքանչիւր տնից մի ոսկի (երեք բուբլի) առնելով՝ ուղարկել խանին, որպէս շահին հասանելի հարկ:

Մեղիքները իրենց վիճակների իւրաքանչիւր գիւղում տանուտէր էին նշանակում, որ օգնէր իրենց հարկ հաւաքելիս և կատարէր իրենց հրամանները: Գիւղացիների փոքրիկ վէճերը այս տանուտէրների մօտ էին վերջանում, իսկ փոքր ի շատէ լուրջ գործի Ժամանակ դիմում էին մեղիքին, գալով նրա մօտ առաւելապէս կիրակի օրերը: Մեղիքը մեղաւորին թակում էր, իւր գոմում բանտարկում, իւր օգտին տուգանք առնում:

Գիւղացիները պարտաւոր էին մեղիքին վճարել, բացի տուն գլուխ մի ոսկուց, որ խանին էր ուղարկւում՝ նաև մի մի սոմառ ցորեն՝ իրեն մեղիքի համար: Նաև տասանորդ հացահատիկներից և խոտից:

Բացի սրանցից բոլոր գութանները մեղիքի համար մի օր վար պիտի անէին, տնից մի մարդ գալով՝ արտերը պիտի հնձէին, խոտերը հարէին, ձմեռուայ համար վառելիք բերէին: Գիւղի հաշուով էլ մի ռանջպար, մի գզիր, մի ձիապան, մի իշապան և մի քանի ծառաներ էին տրուում: Հիւրեր գալիս՝ գիւղը հաւ, գառ և այլն էր տալիս, առանց որևէ վարձատրութեան: Նաւասարդին ամէն մի տանտէր

20—50 կոպէկ մի խնձորի մէջ խրած տանում էին մելիքին, նրա նոր տարին շնորհատրեղու, Նա էլ հիւրասիրում էր բոլորին, ճաշ տալով:

ՊԱՏՄԱՆՆԵՐ ԸՆԴՆՈՒՄԻՆԵՐ:

ՀՐՈՒՂԱՆ ԵՒ ԶՈՆԳԻ ԳԻՔԻ:

Սաղսաղան լեռան գագաթին երկու ահագին, միմեանց կից ժայռ են բարձրանում, որոնց վերի մասերը միացած են մի արհեստական պատով, այնպէս որ կազմել են մի փոքրիկ սենեակ: Զատ դժուար և նույն իսկ անհնարին է այդ տեղ բարձրանալ: Աւանդաբար պատմում է, թէ այդ տեղ բնակելիս է եղել Նրուշան անունով մի հսկայ, որին ժողովուրդը վիշապ է անուանել:

Սա չբաւականանալով իւր այդ բնակարանով՝ նրա հանդէպ, Գարա հող լեռնաշղթայի վերայ, մի փոքրիկ տափարակ տեղում, բնական ժայռ քարերի վրայ իւր համար մի ուրիշ բնակարան է շինել, մօտ 5 քառակ. մետր մեծութեան երեք քար ձգելով՝ և սրանց վերայ մի ուրիշը կանգնեցնելով¹⁾: Երբեմն այստեղ և երբեմն Սաղսաղանի զըլխին ապրելով՝ սա մեծ վնասներ է հասցրել շրջապատող ժողովրդին, սպանելով և թալանելով ամէն մի անցորդի: Քաջութեան հետ նա ունեցել է և հնարագիտութիւն: Այսպէս, մի անգամ մի մեծ կարաւան հեռուից նրան նկատելով՝ վախից յետ է դառել: Իսկոյն Նրուշանը իշի մի համետ է գլորել ժայռից ներքև և մի կաթնաչ մաճուն վալթ թափել և ինքն անմիջապէս թաք կացել: Կարաւանը այս տեսնելով՝ կարճել է, թէ առաջուայ երևացողը ոչ թէ ինքը Նրուշանն է եղել, այլ մի թռչուն (ղուզդուն), որ իսկոյն թռել և նույն իսկ ծրտել է: Սիրտ առած՝ կարաւանը առաջ է գնում. բայց յանկարծ Նրուշանը, երկար և ծանր նիզակը ձեռին՝ կտրում է առաջները, մօտ երկու հարիւր մարդ սպանում և ամբողջ կարաւանը թալանում: Բայց Նրուշանի աւերածութիւնները սրանով չեն վերջանում: Ահ ու սարսափը տիրում է ամբողջ շրջակայքի վրայ և ոչ ոք չէ համարձակում դուրս գալ իւր գիւղից: Վերջապէս՝ Նրուշանի քրոջ որդին, զարաղշլախցի Թա-

1) Սա իսկապէս հին դարերից մնացած մի դռմէն է:

դունց Գիւթին, որ յետոյ Զոնգի (վիթխարի) Գիւթի է մականուանուել՝ վճռուով է չրուշանի կեանքին վերջ գնել: Այս նպատակով 12 հատ մեծ բիշի (իւղի, մէջ թրխուած հաց) է պատրաստել տալիս և շալակած տանում չրուշանին: Հասնելով այն ձորը, որ մինչև այժմ էլ չրուշանի անունով կոչուած է չրուշանի ձոր, Զոնգի Գիւթին բղաւում է մօրեղբորը, որ իջնէ ժայռից և քրոջ ուղարկած բիշիներն ուտէ: չրուշանը հաճոյքով իջնում է ժայռից, գալիս նստում ձորում, նիզակը դնում մի կողքին և վերցնելով 12 բիշին՝ մի բրդուձ է անում, և հէնց որ մի անգամ կծում է՝ բիշու ծայրերն են մնում ձեռքին: Իսկ Զոնգի Գիւթին ուժ ու կող արած բարձրացնում է նիզակը և ասում. «Ամի, ինչ ծանր է, ինչպէս ես բարձրացնում»:

—Քիչ սպասիր, կը տեսնես, պատասխանում է չրուշանը: Սակայն այս միջոցին Զոնգի Գիւթին ձգում է նիզակը մօրեղբօր ծնկներին և ուզում է փախչել: չրուշանը իսկույն երկարացնում է իւր ձեռքը և նրան քղանցքից բռնում: Խեղճ Զոնգին քանի կտոր պիտի լինէր, եթէ իսկույն դաշտոյնը չհանէր, չկտրէր իւր քղանցքը և չփախչէր: չրուշանը տեսնելով, որ ոտները արդէն կտտրուել են և չէ կարող վազել ու նրան բռնել՝ աղաչում է, որ գոնէ գաջ և իրան սպանէ, քանի որ առանց ոտի ապրել չպիտի կարողանայ: Զոնգին համաձայնում է, միայն պահանջում է, որ մի կերպ հեռանայ նիզակից: չրուշանն էլ քաշքաշուելով հեռանում է նիզակից և սպասում մահուան: Զոնգին մօտենում, ահագին դժուարութեամբ վերցնում է նիզակը և ձգում չրուշանի գլխին ու փախչում: Մահամերձ՝ չրուշանը սկսում է գոռալ, նրա ձայնից թնդում են լեռներն ու ձորերը, գազանները մտնում իրենց որջերը, մարդիկ ապաստանում իրենց տները: Եւ երբ նա մեռնում է՝ երկիրը խաղաղում է, սար ու ձոր հանգստանում:

Բ Ո Ւ.

Մի ուրիշ հսկայ էլ եղել է Ջնհէր գիւղում, Բոլ անունով: Սա միշտ մի քառակուսի մետրից աւելի մեծութեան քար գրպանումն է պահելիս եղել, որպէս զի եթէ մինը բարկացնէ՝ գլխովը տայ: Զատ անգամ պատահել է, որ ահագին մեծութեան քարեր վերցրել և Որոտնայ գետն է շալտել: Կամենալով իւր համար մի կալ շինել՝ նա գնացել հեռու տեղերից ահագին մեծութեան քարեր է բերել, ձգել ձորի լանջին, հող ածել և այսպիսով տեղը հարել է ու կալը շինել: Դեռ մինչև այժմ էլ մնում է այդ կալը, և կոչուած է Բոլին կալը:

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ.

Հոչաս գիւղի մելիք Թումանը շարունակ նեղացնելիս է եղել նոյն գիւղի քահանային, այնպէս որ վերջինս, նրանից ազատուելու համար՝ մի անէծքաթուղթ է գրել զցել նրա սենեակն ու ինքը փախել, գլուխն ազատել։ Անէծքաթղթի զօրութեամբ, մելիքը շուտով կորցրել է որդիները, կինը և ամբողջ հարստութիւնը։ Վերջապէս հասկանալով, որ այդ բոլոր թշուառութիւնները քահանայի անէծքից են առաջացել, գնում է նրան որոնելու, որպէս զի թողութիւն խնդրէ։ Անցնում է շատ քաղաքներ, գալիս հասնում հռոմ, որտեղ իմանում է, որ քահանան վախճանուել է։ Յուսահատուած մնում է նա հռոմի մի վանքում իբր լուսարար և միշտ աղօթում իւր հոգու փրկութեան համար։ Երեք տարուայ ճգնութիւնից յետոյ ձգում է իւր վերայ տասներկու շղթայ և ասում. «Թէ ազատուած եմ անէծքից՝ թող այս շղթաները իրենք իրենց արձակուին»։ Նոյն գիշերը, երազում երևում են նրան անիծող քահանան Քրիստոսի հետ և ասում. «Մելիք, հրամանաւ Քրիստոսի արձակեմ զքեզ», և իսկոյն շղթաներն արձակում են։

Մի ժամանակ անցնելուց յետոյ, մի օր այս Մելիքը կճում է Պետրոս առաքեալի ճկոյթ (ծիծեռն) մատից և պահում բերանում։ Իսկոյն սրբերի բոլոր պատկերները վաչր են ընկնում։ Գալիս են քահանաները և նկատելով մելիքի գողութիւնը՝ կամենում են մասունքը հանել նրա բերանից և իրեն էլ սպանել, սակայն սեղանից մի ձայն է լսւում, որ ասում է, թէ մի մերձենաք մելիքին։ Ուստի և քահանաները ոչ մի վնաս չեն հասցնում մելիքին, և սա անվտանգ գալիս հասնում է այժմեան Ծիծեռնավանքի տեղը։ Այստեղ վաղ ժամանակներից մի շորի ծառ է լինում, որ շրջապատող բոլոր ժողովուրդներից պաշտուելիս է եղել, մինչև անգամ եղջերուները իրենք իրենց գալիս և զոհուելիս են եղել նրան։ Ահա այս ծառի մօտ մելիքը շինել է այժմեան տաճարը և ս. Պետրոսի ճկոյթը (ծիծեռնը) նրա մէջ ամփոփել։ Այս պատճառով էլ վանքը կոչուել է Ծիծեռնավանք, այսինքն ճկոյթի վանք։

Ասում են, թէ այս մասունքը այժմս էլ մնում է ձախ աւանդատան դռան առաջ գտնուած գերեզմանում։

Տ Ե Ղ Մ Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն.

Բ Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն.

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.— Զանգեզուր գաւառամասի սահմաններն են. հիւսիսից՝ Զիվանշիրի գաւառը, Մուխտոքեան, Գեյլիս, Չիլգեազ, Ալաղայա լեռներով. արեւելքից՝ ձուշու գաւառը, Ղըրիս-ղըզ (40 աղջիկ) լեռնաշղթայով, Սարի-բաբա, Քիրս, և Զիարատ լեռներով. հարաւից՝ Մեղրիի ոստիկանական շրջանը, Քիւչուկ չայով և Գիւմբէզ լեռով. արեւմուտքից՝ Սիսիանու ոստ. շրջանը, Քարահունջի և ձնհերի ձորերով, Ալլա-գեօլ լճով և խմայդատ գագաթով:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՔԸ. Զանգեզուրի գաւառը ներկայացնում է Նախիջևանի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաների մէջ ընկած մի հովիտ, որի բարձրութիւնը հասնում է 3,950 ֆ. (1,200 մետրի) և որը, Սևանի պէս, մի ժամանակ լիճ է եղել, որ Բարկուշատ և Հաքարի գետերի միջոցով դատարկուել է: Այս ջրամբարի կենդրոնում բարձրանում է Իշղլու կամ Քաչալ-դաղ կոնաձև լեռը, որ հասնում է 11695 ոտնաչափ բարձրութեան. շրջակայ հրաբուխներից ժայթքած և նախկին լճի յատակին մի քանի հարիւր ֆուտ բարձրութեան շերտերով նստած մոխիրը և խանձողները գետերի միջոցով տարուելով խոր ձորեր են յառաջացրել: Չեչաքարի դարատափերը (տեղրաս), որ ծածկուած են հացահատիկների արտերով՝ ցցւում են կանաչ հովիտների մէջ մոխրագոյն, կանաչ, կապոյտ և մինչև անգամ ալկարմիր քարաժայռերով, որոնց անձրեւը շաքարի գլխի և կոթողների ձև է տուել. սրանք տեղ-տեղ կազմում են քարախառն հողակոյտեր, որոնցից մի քանիսը կրում են իրենց ծայրերին վէմի խոշոր կտորներ. սրանք նոյնպիսի «գլխածածք սիւներ»-են, որպիսիները պատահում են և ձվէցաբիայում: Տեղացիները օգտուում են դրանցից, շինելով դրանց մէջ իրենց

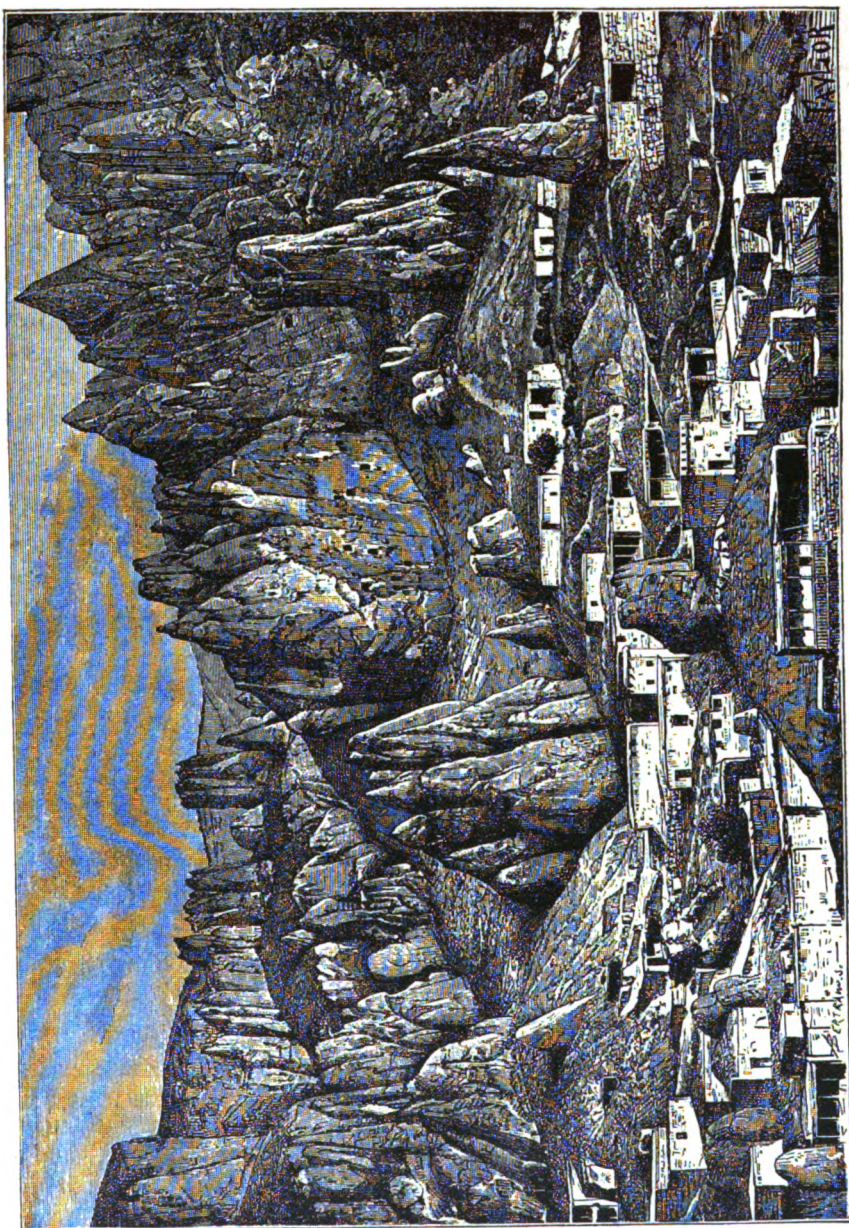
մառանները, գոմերը և մինչև անգամ բնակարանները ¹⁾։

ԼԵՌՆԵՐ. Զանգեզուրը սաստիկ լեռնոտ է։ Բազմաթիւ, մեծ և փոքր լեռներ զանազան ուղղութիւններով միմեանց կտրատում և խաչացնում են մեծ ու փոքր ձորեր ու հովիտներ, որոնց միջով հոսում են վտակներ ու գետակներ։

Ամենամեծ գագաթը Իշղլուն է, որ բարձրանում է գաւառի արևմտեան սահմանում։ Սա մի լիրկ լեռ է, բաղկացած իրկու բարձր գագաթներից, որոնցից մեծը հասնում է 11625 ոտ. բարձրութեան։ Սրա մօտ գտնւում է Թարփանմաղ (Фарфамъ, այսինքն չշարժուող, վրայի ձիւնը չհալուող) գագաթը, և փոքր ինչ հիւսիս՝ Զան-Ղուրջարան (9219, կեանք-ազատող այսինքն աւազակներից հալածուելիս եթէ այդ լեռը հասնին՝ կեանքերը կազատուի)։ Իշղլուց հարաւ ձգւում են Ուչ-Թափալարի լեռները, որ միմեանցից բաւականաչափ հեռու և բոլորովին առանձին կանգնած երեք գագաթներ են։ Սրանց մօտ գտնւում են նաև Եան-Թափա (7519), Տաշ-Թափա, Քիշ-Թափա (7327) և Ուլու-Թափա (6698) գագաթները։ Հարաւային սահմանին մօտիկ գտնուող լեռներն են Ղուրբան-Թափա, մինը Մաղանջուղի մօտ (4557), միւրը՝ Մաղմաղակ (3353) լեռան մօտ (3340), Այրդըղ-դաղ (4131), Բաշարէտ (4547)։ Արևելեան կողմում՝ Տէյդաղ լեռնաշղթան, Ելլիջա (7066), Սաղսաղան (7083), Սարի-բաբա (7574), Ֆինգեաւ (7903), Զիլեաղ, Դալի-վաղ, Սարի եօխուշ, Ղըրիս-ղըղ լեռնաշղթան (9324), Ղըղ-ղարս գագաթով, Դալիկ-տաշ, Դիւրու-տաղ (6916), և Ալաղայա (7672), հիւսիսային կողմում՝ Զիլիկլի, Զիլգեաս (7777) Գեյլիս, Միխտուքեան լեռնաշղթան, (11651), Դալի-դաղ (11907), և Գեալին-դայա (11002)։

Ներքին լեռներից նշանաւոր են, հիւսիսից դէպի հարաւ՝ Քեշիշ Թափա (7560), Զուղալար, Քեաղիր-դաշ (10492), Լիւլապար, Ղապան-կեաղըղ (7016), Ղուրեան բաբա (6124), Արտաշաւի, (4456), Վէակիլ (6006), Պիրջան (4594), Զիւրախի բաշի (6099), Էկանատ Թափասի (6364), Եաղրթափա

¹⁾ Реклю: Земля и люди. 5. VI. стр. 185.

(6298), Ֆեղ (5180), Ղըզըլ-բողաս-դարի (11059), Հոչաս (6342), Լաչին (6328), Եալգուզ-դաղ (5410), Զամէն-գէօմ (5294), Գատ-մելիք (6761), Բիզովչի-դարի (5448), (Ղարա-գեօլի մօտ), Քեչալ-դաղ (10648), Չալբրուն (6287), Ղազի գիւան բաշի (7450), Ղամիւր-թափա (4449), Տօրխան-եալի (4490), Գաշ-քենտ եալ (6824), Մազմազակ (3843), Բէզմին դաղ (3656), Քարահունջ-թափա (5535):

ԼՃԵՐ.—Զանգեզուրում մեծ լճեր չկան, բոլորն էլ փոքրիկ լճակներ են, լեռներում գոյացած գոգաւորութիւնների մէջ: Ամենամեծ լճակը Ղարա-գեօլն է, որ գտնւում է Իշղլի, Բիզովչի-դարի և Քեչալ դաղ գագաթների ընդհարման կենտրոնում, 8930 ոտ. բարձրութեան վրայ:

Սրա մօտ գտնւում է Ղալնի-գեօլ փոքրիկ լճակը:

Ղարա-գեօլից դէպի արևելք, Չալբրուն լեռան մօտ, գրտնւում է Ղազի-գեօլ փոքրիկ լճակը, ամբողջովին ծածկուած եղէգով: Ամառը ջուրը սաստիկ նուազում է և երբեմն էլ բոլորովին չորանում:

Արևմտեան սահմանին մօտ գտնւում են Օլտուլեար, Ալագեօլեար և Ղարա-գեօլ փոքրիկ լճակները, իսկ Հիւսիսային կողմում Չիֆտլիկ լճակը:

Հարաւային կողմումն էլ, Ուշթ-փալարի մօտ՝ Ջնհեր-գեօլ և Ուշթափա-գեօլ լճակները:

Այս բոլոր լճերը գոյանում են գարնան Հալուող ձիւներից և ամառը եթէ ոչ բոլորովին չորանում՝ գոնէ սաստիկ փոքրանում են:

ԳԵՏՆԵՐ.—Զանգեզուրի ամենանշանաւոր գետը Հաքարու—գետն է, որ սկիզբն է առնում Գեւլըղ սարերից: Նրա մէջ թափւում են — աջ կողմից՝ 1) Ջալվա-վտակը, որ բղխում է Գեւլըղ լեռից, 2) Հոչասը, որ սկիզբն առնելով Միխտուքեան լեռնաշղթայից՝ ընդունում է իւր մէջ Իղըրըմ-սու վտակը, 3) Աղ-օղլան կամ Ծիծեռնավանքի-ջուրը, որ սկիզբն է առնում Էկանատ-թափասուց և ընդունում է Մինքենտ-չայը, Ղարասուն, Մերիկ, Խընաճախի-չայ վտակները: Աղ-օղլանը Զարուխ

Թրքաբնակ գիւղի մօտ վերակոչւում է Զաբուխ-գետ և այստեղ թափւում է Հաքարուի մէջ:

Ձախ կողմից—1) Ալակչին, որ սկիզբն է առնում Չիչի-կլի լեռից, միանում է Չիլգեսա լեռից բղխող Կարէրի-չայի Հետ և ապա միանալով Ղըրխ-ղըղ լեռնաշղթայից բղխող վտակների Հետ, թափւում է Հաքարուի մէջ: 2), Շաղլի-դարա վտակը, որ սկիզբն է առնում Սաղսաղանի մօտերքից, հօսում է Շաղլի դարա անտառապատ ձորակի միջով և Տատարասի մօտ թափւում է Հաքարուի մէջ: Շաղլի-դարա անտառը ծագում է այն հանգամանքից, որ այս ձորակն ամենալաւ արօտներ ունենալով՝ առատ է իւղով: 3), Միլխալեվ, որ բղխում է Քիրսից, միանում է Սաղսաղանից բղխող ձուռ-սուլի Հետ և Մե-լիկնոնասի գիւղից բաւական հարաւ թափւում Հաքարուի մէջ:

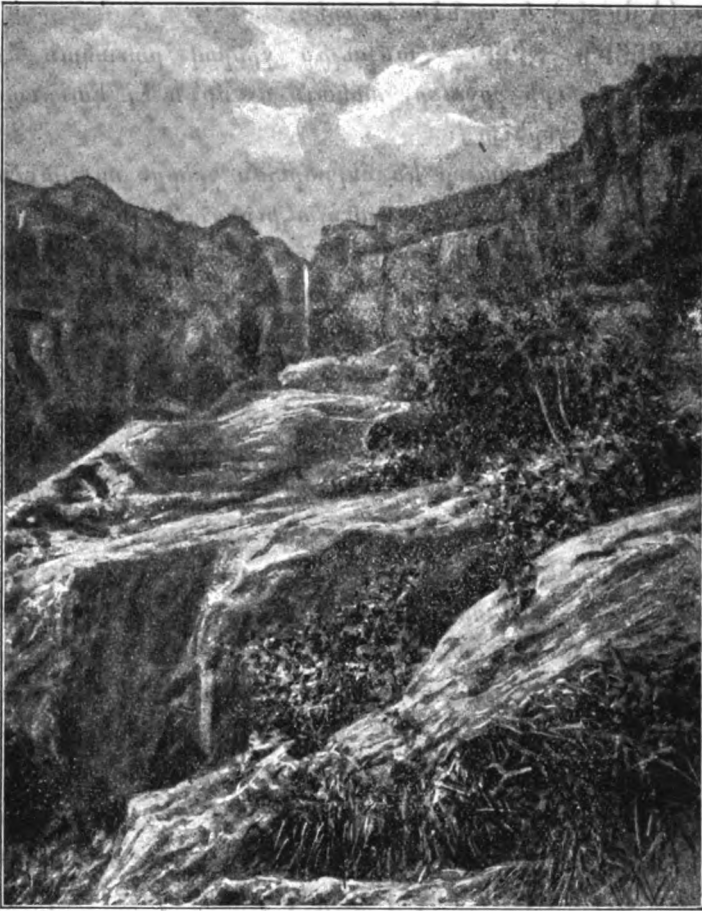
Հաքարու գետը հոսելով շարունակ դէպի արեւելահիւսիս՝ անցնում է ամբողջ Զանգեզուրի ոստիկանական շրջանով և ապա միանում Բազար-չայի Հետ և գնում թափւում Արաքս:

Հաքարուի, ինչպէս և Բարկուշատի մէջ պատահում են բաւական մեծ օրագուլներ և ջրշուններ (ВЫДРА).

Միւս գետերից նշանաւոր են. Գերուսի-չայը, որ սկիզբն է առնում Ուչ-Թափալար լեռնաշղթայից: Այստեղ երեք լեռներ միմեանց ընդհարուելով՝ մի փոքրիկ ձորակ են ձևացնում, որտեղից բղխում է մի սառն, վարար աղբիւր, որ կոչւում է Վարարակ. սրան խառնւում է ձուռ-ջուր վտակը, որ անցնում է Զաքեձորի միջով: Այս Քարահունջի մօտ Գորիսի գետին միանում է Զաքարու գետը, որ սկիզբն է առնում Ուչ-Թափալարի աղբիւրներից և անցնում համանուն ձորով: Հոսելով մինչև Գաուդու գիւղի մօտերքը, Գորիսի գետը թափւում է Բազարչայ գետը: Այս գետի հովիտը ամբողջովին ծածկուած է այգիներով, ուր բուսնում են բացի խաղողի որթից, նաև թթենի, կեռասենի, խնձորենի և այլն:

Ջրվիժ.— Զանգեզուրում կայ միայն մի ջրվէժ, որ գտնւում է Քարահունջ գիւղի հիւսիսային կողմում, բարձր ժայռերի ծերպին: Առուակը սկիզբն է առնում Ռւչ-Թափալարի ստորոտի Եօթն-աղբիւր ու Գէօյ-բուլախ աղբիւրներից և մօտ 16

տաժէն բարձրութիւնից վայր գլորուելով՝ գեղեցիկ տեսարան
ընծայում: Ժողովուրդը ջրվէժի հանած ձայնը ՚ի նկատի ունե-
նենալով՝ ձուռան է կոչում նրան:

Ջրվէժ Քարահունջում.—ձուռան.

ՀԱՆՔԵՐ.—Ջանգեղուրի ոստիկանական բաժնում չկան մը-
շակուող հանքեր, սակայն տեղ-տեղ երեւցել և երևում են
հանքեր, որոնք թերևս մի ժամանակ ուշադրութեան արժանի
և շահագործուին: Սրանցից նշանաւոր են.

- 1) Քարահունջ գիւղի մօտ երկաթի և կաւիձի հանքերը:

2) Գառաւորութեամբ պղնձի հանքը, որ, ինչպէս երևում է՝
հին ժամանակները մշակուելիս է եղել:

3) Խնձորեակում աղի և պղնձի հանքեր:

4) Հաճի Սամիլում հանքային ձիւթի (горный воск) աղբետ (Asbeste) և պղնձի հանքեր:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՐԵՐ.—Հանքային ջրերով բաւական հա-
րուստ է Զանգեզուրի շրջանը, սակայն ոչ մինն էլ կանոնաւոր-
կերպով չէ շահագործուում:

Այս ջրերից նշանաւոր են տերտերեան ջրերը, որ գտնուում
են 1) Գորիսից փոքր ինչ արևելահիւսիս, Ձագեձորում, 2) Բարաշէն գիւղի մօտ, 3) Հերիկ գիւղում, 4) Բայենդուր գիւ-
ղում, 5) Մենքենդի մօտ, տաք ջրից փոքր ինչ բարձր:

Ծծմբային տաք ջրի երկու աւազան կայ Մինքենտի մօտ,
Հերիկի և Մինքենդի ճանապարհի զրեթէ կէսին. մինն Լէ
կայ Քարահունջում:

ԿԼԻՄԱՆ.—Գաւառումս օգերևութաբանական կայարան
չլինելով՝ կլիմայի վերաբերութեամբ պակասում են հաստատու-
տեղեկութիւններ: Այն միայն յայտնի է, որ ընդհանրապէս կլի-
ման առողջարար է և փոփոխուում է՝ նայելով տեղի բարձրու-
թեան. մինչդեռ բարձրաւանդակների վրայ ցուրտ է՝ Հաքարի
և Բարկուշատի հովիտներում սաստիկ տաք է: Բարձրաւանդա-
կների վրայ ձմեռը տևում է ամբողջ 6 ամիս և թէպէտ շատ
խիստ չէ, բայց սաստիկ ձիւն է գալիս և յաճախ բուք բարձ-
րանում: Ուշ-թափալարի բարձրաւանդակում անպէս խիստ են
լինում այս բուքերը, որ Գորիսի և Սիսիանի մէջ հաղորդակ-
ցութիւնն ընդհատուում է մի քանի ամսով: Գեռ հին ժամա-
նակներից այս տեղերում բարձր քարեր են ցցուած և մի մեծ
ծառ թողած ճանապարհի կողքին՝ որպէսզի բքից բռնուած
ուղևորը կարողանայ ճանապարհը գտնել, սակայն և այնպէս՝
զրեթէ ամէն տարի պատահում են զոհեր: Գարունը և աշունը
անձրևային են, ամառամած և թխպապատ օրերով: Յաճախ
տեղացող անձրևները թէև նպաստում են բուսականութեան
աճման, սակայն ցորենի վրայ վատ ազդեցութիւն են անում,
որովհետև աճեցնում են ցողունը և թոյլ չեն տալիս լաւ հասկ

քոնելու: Օդի խոնաւութիւնից բնակիչների մէջ շատ տարածուած է ոսկրացաւը: Մի քանի տեղեր ճահճային լինելով տարածուած է մալարիա հիւանդութիւնը:

Հաքարի և Բարկուշատի հովիտներում կլիման տաք է, և ամառը այնպէս տոթ է լինում, որ շունչ քաշել անգամ չէ կարելի ¹⁾:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Այս գաւառամասի առաւելապէս Հացիսամուրի կողմը ծածկուած է խիտ անտառով, ուր զբոսնում են գլխաւորապէս՝ կաղնի, բոխի (*Carpinus Betulus*). Հաճարկի (*Fagus silvaticus*, букъ). Հացիկի (*ясень*), ղարաղաճ (*Ulmus campestris*). ցրտնի (*Juniperus*, можжевельникъ), սզնի (*боярышникъ*), նարնջափայտ (*Rhus cotinus*) և այլն: Պաղատու ծառերից, թէ՛ անտառներում և թէ՛ այգիներում, գտնուում են—խնձորենի, տանձենի, սալորենի, կեռասենի, թթենի և այլն:

Պալարաբոյսերից նշանաւոր են՝ պոխի (*prangos*), դեղնածաղիկ (*genista tinctoria*), ուրց (*thunus*), վայրի անիսոն և այլն, ինչպէս և գետնամուրի և ելակ:

Արտերում ցանում են՝ զանազան տեսակի ցորեն, գարի, Հաճար:

ԿԵՆՏՐԱՆԻՆԵՐ.—Ընտանի կենդանիներից առաւելապէս պահում են՝ ոչխար, աթ, կով, էջ, ջորի, ձի: Վայրների կենդանիներից անտառներում և դաշտերում գտնուում են՝ նապաստակ, եղնիկ, աթեամ, աղուէս, գալլ և երբեմն արջ:

ԹՈՒՂԱՒՆՆԵՐ.—Ընտանի թռչուններից պահում են զբլխաւորապէս՝ Հաւ, տեղ տեղ էլ՝ Հնդկահաւ, սագ և բադ. վայրի թռչուններից գտնուում են՝ աղաւնի, կաքաւ, տատրակ, փասիան, կտցահար, լոթ, սև մշահաւ (*Turdus merula*), բաղէ, բուէճ (*филинъ*), շահէն, արծիւ և այլն:

¹⁾ Օգտուել եմ՝ պ. Զեյնսկու յիշեալ աշխատութիւնից, Գեղեվանդի «Завгезарскіѣ уѣздѣ... въ медвѣднѣскомъ отношеніи» հետազոտութիւնից և ձէօի՝ յիմ յիշատակարանը՝ ճանապարհորդութիւնից:

ԲԱՆԳԵՂՈՒՄՆ ՄԱՍՆ.

ԳՈՐԻՍՍ.—Ձանգեղուրի ոստիկանական շրջանը այժմ բաժանուում է չորս մասի,—Հաջիսամլու, Ալիանլի, Բարկուշատ և Հաքարու: Հաջիսամլիի մասը բռնում է Ջալվա-չայի, Ալաքչու և Հոչասի ջրարաշխները. Ալիանլունը՝ Հաքարի-գետի ձախ կողմը, որ տարածւում է Ջուշի-Գորիսեան խճուղոց հարաւ: Բարկուշատի և Հաքարու մասերը բռնում են Բարկուշատ և Հաքարի գետերի ստորին և միջին ընթացքների ափերը ¹⁾: Այս գաւառաւասի գրեթէ մէջ տեղում գտնւում է Գորիս-աւանը. որ բաժանւում է Հին և Նոր մասերի: Այս վերջինը կազմում է Ձանգեղուրի գաւառի կենտրոնը: Այստեղ են գետեղուած բոլոր վարչական հաստատութիւնները, այստեղ են խմբուած այս գաւառաւասի ինտիլլիգենտ և առւտրական ոյժերը:

Գորիսի արւելեան կողմում ձգւում է Տեղի, իսկ արեւմտեան կողմում Ուչ-Թափալարի բարձրաւանդակները. սրանք դէպի հարաւ մօտենում են միմեանց, իսկ հիւսիսային կողմում հեռանում են միմեանցից, կազմելով մի փոքրիկ հովիտ, որի միջով հոսում է Գորիսի-գետակը:

Տեղի բարձրաւանդակը կտրւում է մի ուրիշ ձորակով, որ արւելքից իջնում է դէպի արեւմտահիւսիս: Ձորակի մօտ բարձրանում է Լաստ գաղաթը, իսկ սրա մօտ մի ապառաժ, բարձր ժայռ, որի վրայ հնումը բերդ է եղել: Այժմ նրա բնականից փոքուած, տեղ տեղ նոր պատով կարկատած պարսպի հետքերն են մնում: Քերդի ժայռն իւր շարունակութեան վրայ ունի զանազան մեծութեան կոնաձև գաղաթներ, որոնք կազմուած են ջրի ազդեցութեամբ: Նոյնպիսի կոնաձև ժայ-

¹⁾ Залужский. Исслѣд. экон. быта госуд. крестьянъ въ Закавказскомъ уѣздѣ. кр. 9.

ուեր շարունակ են մօտակալ ձորակի երկու կողմին ևս: Սրանք ընդհանրապէս կարմիր աւաղի շերտերից են բաղկացած, տեղ-տեղ ժայռ քարերի խառնուրդով: Կան, որպէս բացառութիւն, սպիտակներ էլ: Նոյնպիսի կազմութիւն և կարմիր կամ սպի-տակ գոյն ունի և՛ բարձրաւանդակի բերդի հանդէպ գտնուող լանջը, որ ուղղահայեաց զառիվայր ունի: Այս լանջի, ինչպէս և ձորակի և բերդի քերծի մէջ կան բազմաթիւ, մեծ և փոքր արհեստական քարայրեր, որոնք երբեմն ծառայել են որպէս բնակարաններ, իսկ այժմ առաւելապէս որպէս խոտանոցներ են դործածուած: Ահա այս արհեստական քարայրներն են կազմել մելիքանիստ Գորիս գիւղը, որի աղքատ դասակարգը դարձեալ շարունակուած է այգախի բնակարաններ կտրել իւր համար: Իսկ հարուստներն սկսել են շինել կանոնաւոր տներ: Գիւղի կենդ-րոնում գտնուած է հին, հասարակ եկեղեցին, իսկ սրա մօտ՝ Մելիք Հիւսէինեանների նախկին ապարանքը, որ այժմ աւեր է:

Գիւղն ընդհանրապէս կեղտոտ է, անկանոն և միմեանց վրայ դիպուած տներով ու նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներով:

Սրա հակապատկերն է ներկայացնում Նոր-Գորիսը, որ հնից բաժանուած է Գորիսի գետով: Սա հիմնուած է 1870 թ. Ստարացկի դաւառապետի ձեռքով և Մանուչար-բէկ Մելիք-Հիւսէինեանի խորհրդով: Սրա տեղը հարթ է, նեղ, բայց բաւական երկար: Հինգ կանոնաւոր և շատ լայն փողոցներ ձգուած են հա-րաւից հիւսիս, հետզհետէ հիւսիսային կողմից աւելի և՛ աւելի երկարելով: Ուրիշ հինգ փողոցներ էլ խաչաձև կտրուած են այս փողոցները: Գրեթէ կենդրոնում գտնուած է մի մեծ հրապա-րակ, որից ներքև կան մի շարք խանութներ, իսկ սրանց ա-ռաջ նոր տնկած քաղաքային ընդարձակ պարտէզը, հասա-րակ, փայտէ ցանկապատով: Այս պարտէզը մի փողոցով բա-ժանուած է վերին և ներքին մասերի, իսկ այս փողոցի եզրին կանգնած է Գ. Միրումեանի ագրիւրը, որի ջուրը չորս խողո-վակներից գուրս է թափուում գուերի մէջ:

Տներն ընդհանրապէս գեղեցիկ են, մեծ մասամբ երկյար-կանի, տաշած քարից շինած, փայտէ կտուրներով ծածկուած:

Գրեթէ բոլոր տներն իրենց առջև պարտէզներ ունին, մի քանի պտղատու ծառերով:

Սկեզեցին, որ այժմ է միայն շինուած սաստիկ՝ դանդաղութեամբ՝ բաւական փոքր է և առանց համաչափութեան. — դռները անհամեմատ մեծ են, իսկ պատուհանները չափազանց նեղ:

Միակ, պետական, երկդասեան տղայոց դպրոցի շէնքը շատ հասարակ և անյարմար է:

Բնակիչները Հայ լուսաւորչականներ են, ընդամենը 460 տուն, 1697 ար. 1449 իգ. ի միասին՝ 3146 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ և առևտրով: Զուկան կենդանութիւն է ստանում երբ սար դնացող թուրքերը լցւում են աւանը:

Նոր Գորիսից դէպի՝ Հիւսիս, հազիւ մի վերստհեռաւորութեամբ միւլենոյն հովտում գտնուում է մի քարաշէն, գեղեցիկ վանքի աւերակ, քանդուած պարսպով ու մի քանի խցերով: Մի քիչ ներքև վազելիս է եղել մի սառնորակ աղբիւր, որ այժմ Գ. Միրումեանի ծախսով տարուած է Նոր Գորիս: Ո՛չ մի արձանագրութիւն չկայ բոլոր աւերակների վրայ, միայն աւանդութիւնը պատմում է, թէ սա երբեմն շատ հարուստ վանք է եղել, ունեցել է բազմաթիւ հօտեր, որոնց տուած կաթը խողովակներով հոսել է սարից մինչև վանքը: Այստեղ է եղել և այն գօրաւոր (գօռ) գանգը, որ իւր անունը տուել է գաւառին¹⁾:

ԱՅԳԵՉՈՐ, — Այս վանքից դէպի արևելահիւսիս ձգւում է մի բաւական խոր ձոր, որի միջով հստում է Գորիս-գետի օժանդակ Զոռ-ջուր վտակը, որի անունով և կոչւում է ձորը: Իսկ այն մասը, որ երկու կողմից պատած է բարձր ժայռերով, և որոնց մէջ կան բաւական թուով քարայրեր՝ կոչւում է Ձագեձոր կամ Ծակերի-Ձոր: Այս «ծակերը» կամ «քրատակերը» հեշտութեամբ փորուած են ձորի լանջերին, որովհետև Զանգեզուրը մի ժամանակ ջրի տակ լինելով՝ այս բարձրութիւն-

¹⁾ Տես եր. 7.

ները գոյացել են աւագախառն հոգի շերտերից: Այս ծակերը զանազան մեծութեան են, և նրանցից միքանիսը միմեանց հետ միացած են նեղ անցքերով: Ծակերից շատերը շատ բարձրը են գտնուում, և այն էլ այնպիսի ուղղահայեաց տեղերում, ուր ոչ մի մարդկային ոտք չէ կարող բարձրանալ: Փերունիները պատմում են, թէ լսել են իրենց պապերից, որ այդ ծակերում բնակուողները թռկեր էին քաշ տալիս և բռնած բարձրանում: Մինչև անգամ այժմ էլ մի ծակի վերև մի գերան է ձգուած, որից հաւանականօրէն կապելիս են եղել թռկը: Փերունիները նկարագրում են, թէ ինչպէս կանայք, երեխան մէջքերին կապած, ճարպիկութեամբ բարձրանալիս են եղել այդ թռկերով: Դրանց խօսքերը հաստատուում են Աբրահամ Կրետացու վկայութեամբ, որ ասում է Խնձորեակի մասին. «Ի բարձրաբերձ տեղիս յայտնուեալ և յանկուս դէմ յանդիման միմեանց՝ փորեալ ապառաժ վէմս քարայր, որ են հաշտայր, իւրաքանչիւր ոք վասն իւրեանց տուն բնակութեան շինեալ բնակէին, և այն էր զարմանք, որ կաշէ փոկովք ելանէին և իջանէին կանայք՝ զստնդեայ տղայս կապեալ ի վերայ ողին իւրեանց, նոյնպէս և զսափորն ջրոյ և հարկաւոր իրաց. այնպէս փոկով ելանէին ի վեր և մտանէին ի բարձրագոյն որջս վիմաց, և քարշէին գփոկէ առասանն ի վեր. մարդ ոչ կարէր ելանել»:

Քարայրներից նշանաւոր է «Վարմիր եկեղեցի» կոչուածը, որ մինչև այժմ էլ Վարմիր կիրակէի օրը բազմաթիւ ուխտաւորներ են գնում, գլխաւորապէս Հին և Նոր Գորիսներից: Սա գտնուում է ձորի աջ կողմում, գրեթէ գագաթին: Դաշտի վրայ կայ մի փոքրիկ գերեզմանատուն, որտեղից մի նեղ կածան քերծի լանջերի վրայով իջեցնում է դէպի ձորը, ուր բացուում է մի փոքրիկ քարաշէն դուռն: Անցնելով այս դռնից, մտնում էք 9,23 մետր (4 ս. և 1 արշ.) երկ. 4,97 մ. (2 ս. և 1 արշ.) ձախութեան և 2,84 մ. (4 արշ.) բարձրութեան մի այլի մէջ, որի միայն ձորահայեաց կողմը քարէ պատ է քաշած:

Հիւսիսային կողմում շինուած է սեղանը, որի վրայ դեռ ևս կանգուն մնում է վէմքարը: Ինչպէս երևում է՝ տեղը անշարմար լինելով հիւսիսային կողմումն են գետեղել սեղանը:

Արևմտեան կողմում, հողի մէջ փորուած է աւազանը: Սեղանի վրայ կան բաւական թւով կաւէ կանթեղներ, որոնցից միջինը շատ գեղեցիկ է:

Կարմիր եկեղեցուց փոքր ինչ վեր, նոյն ձորակում, վտակի անմիջապէս ափին գտնուում է թի քարաշէն փոքրիկ եկեղեցու աւերակ, որի դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է. Յիւստասէ է սբ. եկեղեցիս Մելիք Յիւսէին եւ իւր ծնողացն Մելիք Բաղդուէն թվ. ԹՅԺԴ.

Սոյն եկեղեցու հանգէպ գտնուող ժայռի զագաթին նկատելի են փորուածքներ: Ասում են, թէ այստեղը ծառայելիս է եղել որպէս բերդ:

ՍԻՆԴՍԲՍ. — Չագեձորից փոքր ինչ բարձր ձգւում է մի ուրիշ հովիտ, որ կոչւում է Սին-Գարա: Այս տեղ կայ մի քարաշէն, կամարակապ եկեղեցու աւերակ և բաւականաչափ «քարատակ»-ներ, միքանիսը քերծերի, միւսները հողի մէջ փորուած:

Ծերունիների ասելով սա «Վէրի շէնի», այսինքն Հին Գորիսի ամարանոցն է եղել:

ՀԻՆ ԳՈՐԻՍ ԿԱՄ ՎԵՐԻ ՇԷՆ. — Գորիս գետի ուղղութեամբ, դէպի հիւսիս ձգւում է բլրակների մի շարք, որոնց մէջ կայ մի բարձր, կարմիր ժայռ. տեղացիները սրան կոչում են «Պղնձաքար» և սրտ անուամբ էլ ամբողջ բլրակների շարքը՝ Պղնձաքարի սարեր: Այս Պղնձաքարի ժայռի մէջ կայ մի բնական, 10,65 մ. (5 ս.) երկ. 8,52 մ. (4 ս.) լայն. և մօտ 6,39 մ. (3 ս.) բարձրութեան բնական այր, ուր այժմ ոչ-խաբներ են մակաղում: Այս ժայռից փոքր ինչ հիւսիս, նոյնանուն բլրակների լանջին, գտնուում է Վէրի շէն կամ Հին Գորիս գիւղը: Այստեղ էլ տների մեծագոյն մասը, մանաւանդ հները, «քարատակ»-ներ են, միայն ոչ թէ քրծերի, այլ ուղղակի բլրի լանջին փորուած: Յրանցից շատերը հէնց այժմ էլ ծառայում են որպէս բնակարաններ, և բացի բոլոր միւս անյարժարութիւններից, ունին նաև այն անստանդարտ կապսուլ-թիւնը, որ զարնանը նրանց մէջ աստիկ կաթում է:

Գիւղում կայ մի փոքրիկ, կիսով չափ քերծի մէջ փո-

ընկած եկեղեցի՝ Նաղակնունք (Նորակնունք) անունով, որի գրական կամարակալ քարի վրայ կալ հետևեալ արձանագրութիւնը. «Բ. ՌՅԻ. Ես Նասիպ կանգնեցի սր. եկեղեցիս փ փրկութիւն ճագոյս»։ Այս եկեղեցին այժմ էլ իբր աղօթատեղի է ծառայում։ Բացի սրանից կալ նաև մի ուրիշ եկեղեցու աւերակ։

Այս գիւղում այժմ բնակւում են 40 տուն Հայեր, 219 ար. 193 իգ. 312 հոգի բնգամէնը։ Գիւղացիների պարագամունքը երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն է։

Մեկիք-Հիւսէինեան Մանուշար-բէկը պատմում էր, թէ այս գիւղում եղել է երկու բրգաձև, բարձր շինութիւն։ Խոր Հայրը, Մեկիք-Յարութիւնը, հրամայել է քանդել գրանցից մինի գլուխը, և երբ մի անցք է բացուել՝ մի մարդ են կախել ներքև. սա իջել է բաւական ցած և գետնի մէջ տեսել է ահագին ժայռ քարերով ծածկուած, երկու սենեակ, որոնցից մի-նի մէջ գտել է ձիու բրոնզէ սանձ։ Այն ահագին սանձը այժմ էլ մնում է Մանուշար-բէկի մօտ։ Վերջին ժամանակներս այդ հինաւուրց շինութիւնները քանդուել են։

Վերի-ձէնից գէպի հիւսիս, մօտ 2 վերստ հեռու մի ձորակի մէջ բղխում է մի սառնորակ աղբիւր։ Սրա մօտ կան ահագին քրճեր, որոնցից ամենամեծի մէջ կան երեք մեծ «քարատակ»։ սրանցից երկուսը միմեանց հետ Հաղորդակցում են արհեստական կերպով բացուած մի կլոր ծակով։ Յրանց մօտ կալ և մի ուրիշ, փոքրիկ քարատակ, որ երկու նեղ անցք ունի։ Սա սրբատեղի է համարւում, և թէպէտ ոչ մի խաչ, ոչ մի պատկեր չկալ, բայց և այնպէս՝ ձէթի հին կանթեղներ են վաղ ածած մեծ թւով, և ամբողջ քարատակը սևացած է վառուած ձէթի ճրագների և մօմերի ծուխից։ Դեռ այժմս էլ Գորիսից շատ ուխտաւորներ են գալիս այստեղ։ Այս ժայռերի դիմաց մի ուրիշ ժայռ ևս կալ, երկու, միմեանց հետ Հաղորդակցութիւն ունեցող, բնական ալբերով։ Սրանցից մէկի անկիւնում մի օճախ կալ, որ ցօյց է տալիս, թէ սրանք մի ժամանակ իբր բնակարան են ծառայել։

Սրանցից էլ մօտ 40 մետր հեռու, վարարակի ափին,

դարձեալ գտնուած են քերծեր, որոնց մէջ կայ մի ահագին այլը, որ հաղորդակցում է ուրիշ երկու, փոքրիկ այլերի հետ:

Քիչ էլ հեռու, նոյն Վարարակի մօտ, կայ մի ուրիշ, բոլորովին կարմիր քերծ, որի մէջ ևս կան բաւականաչափ քարատակեր:

Գորիս—գետի հովիտը շարունակուած է նաև Գորիսից ներքև, դէպի արևելահարաւ, և գնալով լաջնանում ու խորանում է: Ձորի երկու լանջին կան բաւական թուով քարայրեր, որոնցից մի քանիսը շատ մեծ են և շատ բարձր տեղ են գտնուում: Արանք մի տեղում չեն խմբուած, այլ ցրուած են: Նկատելի է, որ այս ալբերից շատերն արհեստական են եղել և հաւանօրէն շինուած են պաշտպանութեան համար: Այն նաև այնպիսիներ, որոնց մասին կարելի է կարծել թէ ջրի ազդեցութեամբ են կազմուել: Այս ձորն այժմս էլ ամբողջովին պատած է այգիներով, սւր բացի խաղողի որթից, կան նաև թթենիներ, կեռասնիներ, խնձորենիներ և այլն: Ինչպէս երևում է՝ հին ժամանակներումն էլ այս ձորն առատ է եղել խաղողի որթերով, որովհետև ժայռերի մէջ հնձաններ են փորուած:

Նշանաւոր է նաև այն, որ հնձանների մօտ շինուած են ձի կապելու տեղեր, ուր ձին միշտ կապած պատրաստ է եղել՝ աւազակների յարձակման դէպքում, տիրոջը փախցնելու: Ժողովուրդը դեռ այսօր էլ քիչում է, թէ Պարսից տիրապետութեան ժամանակ իր քան վտանգաւոր էր այդ ձորով անցնելը: Այս ձորի աջ ափին, Գորիսից հազիւ երկու քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ, բարձրանում է Օփաւոր բերդը: Սա ձորի գագաթին բարձրացող մի ահագին ժայռի վրայ է գտնուում, որի մէջ երևում են բաւական թուով քարայրեր: Պարսպը նոյն-իսկ ժայռից է փորուած, իսկ տեղ-տեղ՝ արհեստական պատ է քաշած:

Մի քիլոմետր էլ հեռու, դարձեալ գետի աջ ափին, բայց փոքր ինչ հեռու և բարձր՝ գտնուում է Քարահունջ գիւղը, որտեղ է ճուռան ջրվէժը: Այս գիւղի տները միմեանց վրայ կիսուած, մի քանիսը քարատակ, մի քանիսը ղարաղամ, մի քանիսն էլ կանոնաւոր, փայտէ կտուրներով գեղեցիկ սենեակներ

են: Հին եկեղեցին այժմ աւերակ է, իսկ նոր եկեղեցին շինուած է հին գերեզմանատան մէջ: Գիւղի արեւելեան մասը 1889 և 1896 թուերին երկրաշարժից պատառուել և նստել է (փոս է ընկել), ուստի բնակիչները տեղափոխուել են միւս մասը:

Այս գիւղում, ինչպէս ասել ենք՝ կան երկաթի և կաւիճի անմշակ հանքեր և ծծմբային տաք ջուր:

Բնակիչները բնիկներ են, 105 տուն, 543 ար. 437 իգ. ընդամենը 980 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և այգեպանութեամբ: Կան նաև նշու-նաւոր հիւաներ, որ աշխատում են գլխաւորապէս Բագումը:

Ժողովրդի մտաւոր վիճակը, միւս գիւղերի հետ համեմատելով՝ բաւական բարձր է: Դեռ 1893 թուին բացուել է Հայոց ծխական երկսեռ դպրոց, որ շուտով նոյն գիւղացի յայտնի բարեգործ Առաքել Մատուրեան առել է իւր հովանաւորութեան ներքոյ և պահել մինչև դպրոցների փակուելը 1896 թ. Բացի այս դպրոցից՝ շատերն էլ ուռել են քաղաքներում, և այժմ այս գիւղից կան 3 համալսարանական, և 10 հոգի միջնակարգ դպրոցներում աւարտողներ:

Քարահաւնջից էլ մօտ 6 քիլոմետր դէպի հարաւ, նոյն ձորի աջ կողմում բարձրանում են երեք առանձին, ահագին ժայռեր, որոնցից մինի վրայ կայ մի հինաւուրց ամրոց: Այժմ ոչ մի ճանապարհ չկայ նրա գլուխը բարձրանալու, միայն հեռուից երևում են Բաւառի լեռնաշէնը պարիսպ և այրեր: Ոմանք, սրան Ղըզ-ղալա են կոչում, ուրիշներն էլ Գեաւուր-ղալա:

ԽՆՁՈՐԵՍԿ. — Գորիսից մօտ 8 քիլոմետր հեռաւորութեամբ դէպի արեւելք, քիրճերի մի խումբ կղզիանում է Բիւլբիւլաձոր, Քըմրիտաձոր, Չըռչըռոտ, Ճալաչաւուկ, Սըռնոցի-ձոր և Պըռշնոտ ձորերով, իսկ քիրճերի բոլոր լանջերին էլ բնակութեան համար «քարատակ»-ներ են փորուած և այժմ էլ փորւում են: Քիրճերի ամենաբարձր գագաթին հնումը մի փոքրիկ ամրոց է եղել, որի միայն հետքերն են այժմ մնացել: Գիւղի մէջ բաժանուած 16 աղբիւրների ջուրը մի փոքրիկ առուակ կազմելով՝ հոսում է: գիւղի միջով: Բնակարանների մեծագոյն մասը քարատակներ են, որոնցից հնագոյնները շատ բարձր

դիրք ունին, այնպէս որ ներկայումս բնակութեան համար ան-
յարմար լինելով՝ ծառայում են որպէս խոտանոցներ: Չստ դը-
ժուարութեամբ, թոկեր կապելով կարողանում են բարձրանալ
այդ այլերը և խոտ դարսել: Այժմեան բնակիչների բնակարան-
ները նոյնպիսի քարատակներ են, միայն ակելի ցած, մատչելի
տեղերում փորուած: Ո՛չ մի կանոնաւոր, և նոյն իսկ անկանոն
փողոց չկայ, այլ նեղ անցքեր տանում են մի բնակարանից
միւր, որոնք, մինը միւսի վրայ, մինը միւսից փոքր ինչ
բարձր փորուած քարատակներ են: Սրանցից լաւագոյնները
դռների վերև մի-մի ծակ ունին, որտեղից արևի լոյսը աղօտա-
բար ներս է թափանցում, միւսները միայն մի դռնով են հա-
ղորդակցւում լոյս աշխարհի հետ:

Նորագոյն բնակարանների կէսը քիրծի տակ, իսկ կէսը
դուրան են, կազմելով մի փոքրիկ զարադա՛մ: Քարատակների
մէջ բնականից կտրուած են պահարաններ և նստարաններ:

Այժմ շինւում են նաև երկյարկանի կանոնաւոր տներ:

Ձորի մէջ, որտեղով հոսում է փոքրիկ առուակը՝ կան
գեղեցիկ, կամարակալ և առջևը բաց արհեստական այրեր,
բաւական բարձր և լայն բնական թախտերով, որտեղ երևի
նստելիս գուարճանալիս է եղել նախկին բնակիչները բռնու-
թիւնից շունչ քաշելու համար:

Գիւղի գրեթէ կենդրոնում, նոյնպէս քիրծի մէջ, փորուած
է եղել մի փոքրիկ եկեղեցի, որ այժմ բոլորովին քանդուած է:
Բայց մի այսպիսի գետնափոր եկեղեցի դեռ ևս կանգուն մնա-
ցել է գիւղից դուրս, դէպի արևելք, մի քիրծի մէջ, ուր կան
նաև գերեզմաններ, առանց տապանադրերի:

Այժմ գիւղն ունի երկու եկեղեցի, որոնցից հինը, որ բա-
ւական գեղեցիկ և կամարակալ է՝ գտնւում է գիւղի կենդրո-
նում, իսկ միւսը, որ նոր է՝ գիւղի նոր, հիւսիսային մասում:
Առաջին եկեղեցու դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է.
թվ. ՌՃԺԵ+ՖԷԹ. Յիւսասակ է սուրբ Հովհաննէս եկեղեցիս,
ես Գիւղի ուղի Թուրակա շինել տուի սուրբ եկեղեցիս ի
հալալ տաղեանց իմոց յիւրեցէ՛ք գիւ Գա:

Գիւղի հարաւ արևելեան կողմում, քիրծից մի լեզուակ է

ձգում, որի երեք կողմից հոսում է խնձորեակի առուակը: Այս լեզուակի հարթ մասի վրայ կայ մի փոքրիկ եկեղեցու առերակ, մօտը խցերի հետքեր, իսկ լեզուակի շուրջը՝ պարիսպ: Եկեղեցու հիւսիսային կողմում գտնւում է Մխիթար սպարապետի գերեզմանը այս տապանագրով.

Այս է տապան ի ճանգիսեան
Իջեալ մարմնով 'ի գերեզման,
Սայ Մխիթար մեծ անուանեալ,
Սորա օնէր ի խաանութիւն.
Սա բեմուրաս գնաց ջիվան
Որ է երկրէն սայ Կեաննով էր:
Նահատակուեցաւ ՌՃՀԶ.

Եկեղեցու հարաւային որմին կից է՝ Մելիք-Բարխուդարի գերեզմանը, որ Տեղ գիւղի մելիքն է եղել:

Մինչև 1896 թ. այս եկեղեցին բոլորովին կանգուն էր, միայն այդ թուին գիւղացիները քանդեցին և նրա սրբատաշ քարերով նրա գաւթում երկու մեծ սենեակներից բաղկացած Հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցի շէնք կառուցին, ուր այժմ գետեղուած է պետական երկդասեան դպրոցը:

Գիւղում կան նաև ս. Մինաս և ս. Նահատակ անունով փոքրիկ, հասարակ մատուռները, որ ուխտատեղիներ են համարում:

Գիւղի բնակիչները բոլորն էլ Հայ լուսաւորչականներ են, ընդամենը 613 տուն 2344 ար. 1875 իգական, 4219 հոգի ի միասին: Պարագլում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ, անասնապահութեամբ և մասամբ օղեհանութեամբ: Գիւղացիների մեծ մասը գնում է Բագու մշակութիւն անելու: Այստեղ ամենից աւելի զգալի է Բագուի կեղծ լուսաւորութեան ազդեցութիւնը. կան կանանց զգեստների 35 դերձակ, որոնցից շատերը ունին կարի մեքենաներ, թէև աշխատում են այլերի մէջ: Կան նաև կտորեղէնի 4 խանութ, ուր երևում են նաև թանկագին, արշինը 1—2 ռ. արժողութեան կտորներ. 7 մանրածախի խանութ, որ. քաղցրեղէնն ու մրգեղէնը առաջին տեղի են բռնում: Երեք էլ ներկարարի (բոյաճի) գործարան

կայ: Գիւղի բարոյական վիճակը բաւական ողբալի է. ինչ որ պակաս է թողնում Բագում փչացած երիտասարդութիւնը՝ այն լրացնում են Հինգ տղէտ քահանաներ, միմեանց դէմ լարած մեքենայութիւններով: Մինչդեռ Հին տերունիքը շատ գեղեցիկ և բարձրահասակ է՝ նորը Հիւանդոտ է և փոքրահասակ:

Այս գիւղում կան բաւական աշուղներ, որոնցից նշանաւոր են աշղ Մարտիրոսը, որի աշակերտն է զարազլաղեցի աշղ Հազամը, և Խւսուփ օղիին, որ գրել է «Հզարի քնարը»: Նշանաւոր է նաև աշղ Ներսէս Սազանդարեան Թառսիւնի մականունեալը, որ մօտ օրերս հրատարակեց իւր «Նոր երգարանը»:

ԿՈՌԻՆՉՈՐ.— Խնձորեակից դէպի արևելահարաւ, Հազիւ 5 քիլոմետր Հեռաւորութեամբ մի խոր ձորի լանջին գտնւում է Կոռնձոր գիւղը: Այստեղ կան բաւական թուով Հին քարատակներ և մի քարատակ եկեղեցի: Նշանաւոր են նաև այն կոնաձև ժայռերը, որ ցցւում են ձորակի մէջ: Այժմեան բնակիչները տեղաւորուած են մասամբ այդ Հին, մասամբ էլ նոր կտրուած քարատակների և մանաւանդ Հասարակ զարազամների մէջ: Միակ քարաշէն եկեղեցին բաւական Հին և քայքայուելու վրայ է: Գիւղի միջով անցնում է Համանուն վտակը: Բնակիչները բոլոր՝ էլ Հայ լուսաւորչականներ են, 219 տուն, 761 ար. 573 իգ. ի միասին՝ 1334 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է, դպրոց երբէք չեն ունեցել:

ԽՆԱԾԱՆ.— Այս գիւղը գտնւում է Գորիսից դէպի Հիւսիս, մօտ 25 քիլոմետր Հեռաւորութեամբ: Իսկ սրա մօտ, Հազիւ 2 քիլոմետր Հեռու ձգւում է մի խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի փոքրիկ առուակ: Այս ձորի երկու կողմում կան կարմիր և սպիտակ աւազախառն հողից կազմուած քերձեր, որոնք ջրի աղղեցութեամբ զանազան ձևեր են ստացել, մանաւանդ նշանաւոր են մի քանիսը, կոնուսի ձևով: Այս քերձերի մէջ ևս կան բազմաթիւ մեծ և փոքր քարատակներ, նախկին բնակարաններ: Ձորի բերանում, ուր երեք կողմից բոլորւում են լեռներ՝ քարէ պարիսպ է քաշուած և մի մեծ դարպաս թողնուած: Նոյնպիսի մի պարիսպ էլ ձգւում է փոքր ինչ բարձր, լեռների

ընդհարման կէտում, շրջափակելով մի փոքրիկ տարածութիւն, որ ձորից բաւական բարձր է: Այստեղ գտնւում է մի մեծ, 32 մ. (15 ս.) երկարութեան, 21,3 մ. (10 ս.) լայնութեան և մօտ 27,7 մ. (13 ս.) բարձրութեան քարայր, որի ձորահայեաց կողմը բոլորովին բաց է: Սա կարծես մի բնական սրահ լինի, որից դէպի բոլոր երեք կողմերը բացւում են մեծ և փոքր արհեստական քարատակեր: Սրան կից է նաև մի ուրիշ, մեծ այլ, որ ծառայելիս է եղել որպէս եկեղեցի: Սրա երկարութիւնն է 14,2 մ. (6 ս. 2 արշ.) լայնութիւնը 9,2 մ. (4 ս. 1 արշ.) և բարձրութիւնը՝ մօտ 12,8 մ. (6 սաժէն): Սա ամբողջովին քիրժի մէջ է և միայն ձորահայեաց կողմից քարէ պատ է շինուած: Եկեղեցին ունի մի սեղան, երկու փոքրիկ սրբատնով, և երկու աւանդատուն, որոնցից հարաւայինի մէջ փորուած է աւագան: Իսկ միւսը ծառայում է որպէս գաւիթ: Եկեղեցուց բարձր կան ուրիշ քարատակներ ևս, որոնք հաւանօրէն միմեանց հետ հաղորդակցւում են, որովհետև. զրոյից շատ բարձր և բոլորովին անմատչելի են:

Եկեղեցու հանդէպ և վերև, հարթութեան վրայ, կան գերեզմանաքարեր, որոնց վրայ միայն խաչեր կան քանդակուած:

Գիւղը ընկած է բլրակների լանջերին, որոնք միմեանց ընդհարուելով՝ մի փոքրիկ ձորակ են կազմում: Այստեղ բղխում է մի վարար աղբիւր, որի ջուրը հոսելով ձորի միջով, հնարաւորութիւն է տուել պարտէզներ տնկելու, որոնց մէջ մշակւում են առաւելապէս կեռասներիններ:

Գիւղի կենտրոնում գտնւում է մի հնաշէն, հասարակ եկեղեցի, իսկ նրանից բարձր, երկու փոքրիկ մատուռ և մի հին գերեզմանատուն, ուր նշանաւոր է Մելիք Հայկազի գերեզմանը:

Տները դաքաղամենի են, սակայն կան նաև քարատակների, որոնցից մի քանիսը հին են, իսկ միւսները նոր են փորուած: Հին քարատակները գլխաւորապէս ծառայում են որպէս խոտանոց և գոմ:

Բնակիչներն առաւելապէս Սուլթան-քենդից գաղթած Հայ լուսաւորչականներ և շէի քրդեր են. Հայերը 188 տուն են, 884 ար. 631 իգ. ընդամենը՝ 1465 հոգի: Քրդերը՝ 50

տուն. 135 ար. 117 իգ. ընդամենը՝ 252 հոգի: Պարապմունքը նոյն է: Դիւղում կայ չորս խանութ:

ՏԵՂ.—Այս պատմական գիւղը գտնւում է Դորիսից դէպի արևելահիւսիս, մօտ 18 քիլոմետր հեռավորութեամբ, մի բարձրաւանդակի վրայ: Դիւղի հարաւային և հիւսիսային կողմերից ձգւում են մի-մի ձոր, որոնք գիւղի արևելեան կողմում միանալով տարածւում են մինչև Հաքարի գետը, Քուչուղի ձոր անունով: Հիւսիսային ձորից հոսում է մի առուակ, որ Տեղի-ջուր է կոչւում, իսկ հարաւային ձորում կան երկու աղբիւր, որ սուրբ են համարւում և պաշտւում: Դիւղում փողոցներ չկան. տների կտուղները ծառայում են որպէս բակ և փողոց: Տներից շատերը դարադամներ են, որոնց առաջը կան կամարակապ բաւական ընդարձակ բակեր, իսկ յետի մասում միւս տների տակ մտած քարատակներ, որոնք ծառայում են որպէս ախոռ կամ մառան:

Դիւղի գրեթէ կենտրոնում գտնւում է կարմիր սրբատաշ քարից շինուած մի անխորան եկեղեցի, որի երկարութիւնն է 11.36 մ. (5 ս. և 1 արշ.) լայնութիւնը՝ 4.26 մ. (2 ս.) և բարձրութիւնը՝ 7.81 մ. (3 ս. և 2 արշ.): Ձեղունը կամարակապ է և առանց գմբէթի: Երկու նեղ և կարճ պատուհաններ լուսավորում են եկեղեցին: Միակ դուռը այժմ փակուած է, իսկ արևմտեան պատը քանդելով՝ եկեղեցին 6 մետր երկարութեամբ մեծացրուած է անտաշ քարերով և մի դուռն շինուած, որի կամարակալ քարի վրայ կայ հետևեալ արձանագրութիւնը.

Յիւսասակ է սուրբ տանաքիս վէմն, նորոգեցան Բարխուդարն իւր կողակից Թանուսն Ռ... իսկ նորոգին ք. ՌՃԶԶ... իսկ դռան ձախ կողմում. Յիւսասակ է սուրբ տանաքիս խորհրդանոցն ճաննագարի կողակից Վառուն իւր ուղի Պասալին.

Եկեղեցին պատած է պարսպով, որի մէջ բաց են թողուած ծակեր՝ հրացան արձակելու համար: Պարսպուած գաւթում կան մի քանի գերեզմաններ և նկատելի են սեճեպէնների հետքեր: Թէ՛ եկեղեցու և թէ՛ պարսպի մէջ կան շատ գեղեցիկ խաչքարեր, գլխաւորապէս գերեզմանների վրայից վերցրուած:

Եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու գտնուում է Մելիք Բարխուդարեանների ապարանքը, բաղկացած մի քանի դարադամներից, որոնց առաջը կան թաղակապ բակեր (դալան). սրանցից միևի վրայ գրուած է.

ԹՎ. ՌՄԼԲ. ի վայելումն մելիք Բարխուդարի որթի Դաւիթ բէկս շինեցի ամառաքս իբրայիմ խանի ժամանակ:

Այս ապարանքից փոքր ինչ հեռու գտնուում է հին գերեզմանատունը, ուր կան բազմաթիւ հին և գեղեցիկ տապանաքարեր: Հետաքրքիր են մեծատունների գերեզմանաքարերը. սրանք երկու մետրից աւելի երկարութեան, 71 սանտ. բարձրութեան և մօտ 36 ու լայնութեան քառանկիւնի քարեր են, որոնց երկու երեսների վրայ, գեղեցիկ նշխերի մէջ զանազան տեսարաններ են քանդակուած, օրինակ. մի առիւծ խեղդում է մի գառ., կամ մի իշխան զինի է ընդունում մի ծառայից, մի աշուղ էլ ածում է: Այս տապանաքարերի ներքին մասում դէպի ոտների կողմը, կանգնեցրած են 2¹/₄ արշ. բարձրութեան միակտուր քարեր, որոնց արեւմտեան երեսին խաչ է քանդակուած, իսկ արեւելեան կողմի ներքին մասում բարձրաքանդակ «օջախ» դուրս բերուած: Այս վերջինը նշանակում է, որ ննջեցեալը մեծ օջախից է եղել:

Բնակիչները բոլորն էլ հայ լուսաւորչականներ են, 472 տուն. 1871 ար. 1288 իգ. ընդամենը՝ 3159 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, այգեպանութեամբ և օղեհանութեամբ:

Գիւղի մտաւոր վիճակը նախանձելի չէ. միմիայն անցեալ 1897 թ. բացուեց պետական միդասեան դպրոց: Գիւղացիների վարկն էլ բաւական ընկած է. սրանք յայտնի են որպէս կրթութեամբ, անհիւրասէր, խաբեբայ և զօղ մարդիկ:

Գիւղը այժմ պատկանում է Դուռլեանեանին, Աթաբէկեանին և թիւրք Ռուստամբէկովին, մինչդեռ առաջները պատկանելիս է եղել Տաթևի վանքին, որովհետև Չահանդաւաթ Ղալիօղլի դաստակերտն է եղել, և սա իւր ամուսին, Սմբատի,

Սկսենայ առաջին թագաւորի հոգու փրկութեան համար 938 թուին նաւիրել է Տաթևի վանքին ¹⁾:

Տեղից սկսած մինչև Զաքուի կայարանը շարուած են փոքրիկ կուրգաններ, որոնցից մի քանիսը այս տարի (1898) ամառը պեղեց Ռէօսլէր գերմանացիին: Գտնուեցան բրոնզէ մի գանձակ, հուլունքներ և կաւէ ամաններ:

ԲԱՐԿՈՒՂԱՏԻ ՁՈՐ.

Բարկուշատի կամ Ջնհէրի ձորն կոչոււմ է Բարկուշատ գետի ձախ ափը սկսած սատանի կամուրջից՝ մինչև Գառուտու գիւղը, որտեղ խառնոււմ են Բարկուշատի և Գորիսի գետերը: Այս ձորը Ջնհէր և Խոտ գիւղերի մօտ բաւական ընդարձակուելով կազմում է մի գեղեցիկ հովիտ: Ձորի աջ ափն ընդհանրապէս շատ դառնիւկայր է և դժուար մատչելի. տեղ-տեղ ծածկուած է ծառերով և թփերով, տեղ-տեղ էլ ահագին ապառաժներով: Ձախ ափը, ընդհակառակը, բաւական թեք է, և տեղ-տեղ ունի առաջ ցցուած փոքրիկ սարահարթեր: Այս կողմումն են Հալիձոր, Ջնհէր և Խոտ գիւղերը: Բարկուշատ գետի ափերը ծածկուած են խաղողի այգիներով: Ձորի մէջ նկատոււմ են պղնձի հանքեր: Այլման շատ տաք է և խեղդիչ:

ՀԱԼԻՁՈՐ.—Գտնոււմ է Բարկուշատի ձախ ափին, ձորի լանջին: Արեւմտահիւսիսային կողմում բարձրանում է Գեալինդայան, որի առաջ ձգւում է ձահանդուխտի ձորը, իսկ հարաւային կողմում, գետի դարձեալ աջ ափին, երևում է Հարանց անապատը, որ երկրաշարժի ժամանակ բարձրից իջել է ներքև: Տները քարաշէն են, միմեանց վրայ կիտուած, որոնց մինի կտուրը ծառայում է միւսին որպէս բակ և ճանապարհ: Վան մի երկու փողոց, որ շատ անկանոն և քարքարոտ են: Գիւղի կնտրոնում գտնոււմ է եկեղեցին, որ պարսպապատ է, գեղեցիկ և գմբէթաւոր:

Ձորը լի է խաղողի այգիներով, որի գինին շատ գովուած է:

¹⁾ Սիսական եր. 263.

Բնակիչները բնիկ Հայ լուսաւորչականներ են, 66 տուն, 283 ար. 252 իգ. ընդամենը՝ 535 Հոգի: Պարապում են այգեգործութեամբ, երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ:

Գիւղը պատկանում է Տաթևի վանքին, որին նուիրել է Փ. դարում Բաբելէն իշխանի Համապարտէի դուստրը¹⁾:

Փողովրդի մասաւոր գրութիւնը շատ աննախանձելի է. ղրպ-ղոց երբէք չեն ունեցել և Հոգիւ թէ 15 Հոգի գրագէտ լինին. քացի սրանից էլ անհրաքատէր են:

Հալիձորից փոքր ինչ հիւսիս, դէպի ձնհէր, գետի ձախ ափին, մի բլրի վրայ կայ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ և սրամօտ երկու խաչարձան տապանաքար, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Անուն Այ ես Տառապինս որդի Լիսպառսի գՀալիձորոյ թ. Կոպարս վնսաւովն ոյ տառանգովն սրանէս քաղաքին հետեւեմք զվի որդիք բունն եւ... քաղաքն եկեղեցի շինեցան վարձն որ այլանս ես դայն նայ դասման վախաքէն քաղաքի որ նայ հայրենիք քաղաք յազգ. սկ այս գիրս խաւանելոյ ջանայ յիմոց կամ աւտառաց, յժր հայրապետացն նգովեալ եղիցի...

Միւս կողմում.— Ես ք հայր վկայեմ. ես ք Սարգիս վկայ եմ:

Միւսի տապանագիրն անընթեանելի է:

Այս բլրակից ներքեւ, գետի անմիջապէս ափին կան նոյնպէս տապանաքարեր, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Ի թվիս 267 ես Գրիգորիկ քաղում աւխատութեամբ ետք գառ ց սն ճնկեցի գրութեւնաց կեսս իգիս վայելուչ այ իշխանութեան ածասէր պառնանցն Անպասայ եւ հարազատին իւրոյ Տառապինին. ես Տառապինս գիր զվի հայրենեացս... Թէ ոք ի Հայոց... ի Տառապին իւրեցէ, ԼճԸ հայրապետաց նգովեալ եղիցի:

Ձնհէր.— Հալիձորից Հոգիւ երկու վերստ Հեռաւորութեամբ, դէպի հիւսիս, Բարկուշատի ձախ ափին տաքածուում է

¹⁾ Տես Սխական.

Ղնհէր գիւղը, բռնելով ձորի վերին լանջը: Այս գիւղը սոյն ձորի գիւղերից ամենից մեծը լինելով՝ գուցէ հէնց այս պատճառով էլ կոչուել է Ջինահայր, կամ Ջինուհայր, որ ոմանք էլ բառերի տեղափոխութեամբ Հայրաշէն են գրել: Ձորի վերին մասը, գիւղի արեւմտեան կողմը, պատած է ահագին ժայռերով, որոնցից մինը մի՞ փոքրիկ քարախորշ է կազմում, որ պաշտուում է և վառուած մոմերից բոլորովին սեւացել է: Փայռի գագաթին էլ մի փոքրիկ, անմատչելի մատուռ կայ: Սրանից փոքր ինչ արեւելք ժայռերը վերջանում են, և մի փոքրիկ ձորակի մէջ բացւում են բաւական թուով մեծ և փոքր քարատակներ, որոնց մօտից հոսում է մի բարակ աղբիւր, որ նոյնպէս սուրբ է համարւում: Այս աղբիւրի մօտ ըղխում է և մի ուրիշ աղբիւր, շատ վարար, որ անցնելով ձորը՝ թափւում է Բարկուշատի մէջ: Գիւղի արեւելեան կողմում ևս կան քարայր-բնակարաններ, որոնց տեղացիք Հալիփօրի ծակեր են կոչում: Սրանցից մի քանիսի մէջ կան թոնիրներ:

Գիւղի գրեթէ կենտրոնում գտնւում է ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որ բաւական մեծ և գեղեցիկ է, չորս սիւնների վրայ հաստատուած, կամարակապ ձեղունով: Հարաւային դռան առաջ չորս սիւնների վրայ բարձրանում է մի գեղեցիկ գմբէթ, որ ծառայում է որպէս զանգակատուն: Եկեղեցու պատուհանները փոքր են և նեղ. ներքուստ զարդարուած է խաչկալով և հինգ ջահերով: Եկեղեցու շուրջը կան հին և նոր դերեզմաններ: Մի ուրիշ գերեզմանատուն էլ կայ գիւղի արեւելեան կողմում, ուր կան խաչքարեր ՓԳ. դարից:

Գիւղի արեւմտահարաւային կողմում, ձորի մէջ ցցուած մի քերծի գագաթին տեղաւորուած է ս. Աստուածածնի անունով կուսանաց անապատը, որ շինել են 1676 թուին, Ագուլիսից գաղթած կոյսերը և վերանորոգել է մահաեսի Ազարիան և նրա որդի՝ Բենիամինը:

Վուսանոցը պարսպապատ է և երեք աշտարակներով պաշտպանուած: Վերի մասում գտնւում է մենաստանը, որ 17,4 մետր (8 սաժէն և $1\frac{1}{2}$ արշ.) երկարութիւն, 10,65 մ. (5 ս.) լայնութիւն և 9,6 մ. ($4\frac{1}{2}$ ս.) բարձրութիւն ունի և շի-

Նուաճ է կոնիաճոյ անտաշ քարերով: Ձեղունը կամարակապ է և ունի մի փոքրիկ զմբէթ: Պատուհանները փոքր են և նեղ. միակ դուռը բացում է հարաւային կողմում մի գաւթի մէջ, ուր կան մի քանի զերեզմաններ: Եկեղեցու արեւելեան կողմում, դրսից, մի խաչ կայ, որի մասին ասում են, թէ բժշկութիւն է տալիս օձից խալթուածներին, եթէ միայն նրանք խալթող օձից առաջ կարողանում են գալ և խաչը համբուրել:

Տաճարի վրայ կ'ան հետեւեալ արձանագրութիւնները.

Արեւմտեան կողմը, մի խաչի վրայ.

„Ես Հոգեմեղս կանգնեցի զխաչս հօրն իմոյ Ասէսայ. քվին Հայոց չլ:

Սեղանի որմի վրայ.

„ձնորհօք սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ տունս ապաւէն. քվին Հայոց ոնիե: 'ի Հայրապետութեան Սրբազան տեառն Յակոբայ:

Սեղանի մօտի առաջին սեան վրայ.

„ձնորհօք սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ տունս ապաւէն. քվին Հայոց ոնիե. 'ի հայրապետութեան սրբազան տեառն Յակոբայ. եւ 'ի թագաւորութեան Պարսից ձահ Սուլէյմանին, յԱրեւայիսկոպոստութեան երկրիս տէր Յօնաննիսի:

Միւս կողմում, կամարի վրայ.

„Ազդամբ սուրբ Հոգւոյն ես ամենամեղս մահեսի Ագրիս, որ եւ տեղեալ Ագուլեաց դաւսէն, եկի 'ի ժողովարանն կանանց, եւ ետու շինել զեկեղեցիս արջապատօք եւ սուրբ տաճք լ. օր տաք էր, որ էր յամի ծննդեան իննեկի քվին ոնդ: Եւ աղաչեմ զամենեսեան, որ աստ կայի

յաղօքս 'ի մէջ տանաբխ յիշել զմեզ եւ ծնողս մեր, զհայրն իմ մահեստի Եւրդուլին եւ զմայրն իմ Հռիփսիմէն, եւ զկենսակիցն իմ զՈսկին, եւ զորդիքն իմ զՊետրոսն եւ զԳեորգիոսն:

Սրա ներքեւ.

„Ես անաւածան մահեստի Քենիամին, որ եմ յերկրէն Դողթնեաց դաւսէն, եւ իմ որդի մահեստի Ագարին, որ ես շինել Տանաւս եւս նորոգել սալն յիւստակ հոգւոյս կենսակից Մարգարին, հանգուցեալ եղբայր մահեստի Պետրոսին իւր որդւոյն Նիկողայոսին, Հայրապետին, որդիքն իմ Յոհաննէսին, Մկրտչին, Կարապետին. թվին Հայոց ռնկք ին, յիշենէք ուռայ Մուրաս յերկրէն Քրդսանս:

Դռան ճակատին

„'Ի թվին տաւռն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. ռնդ ին, իսկ Հայոց ռնիւ ին, եղեւ շինութիւն եկեղեցւոյս եւ արդեամբք աղախնեաց, որք ժողովեալ կայաք աստ յԱնապաստ քաղաքն անձինս ութսուն, զկնի ամաց շինութեան տանս տաւռեալ զնացաք ոմանքս յԱգուլեաց երկիրն եւ եկեալ աստէն եւ բազում աշխատութեամբ եւ նալով վաստակոց իւրոց շինեաց զեկեղեցիս, ապրելի դ ին, սկիզբն աշարեալ սեպտեմբերի ը ին կատարեաց. վասն որոյ աղաչեմ զկնի մեր եկեալ քեցդ եւ կոնսանացդ զեւախիք եղբոր մերոյ...:

Տաճարից փոքր ինչ ներքեւ դառնում է մի բաւական մեծ, Թաղակապ սեղանատուն, որի դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է. ձիւնեցաւ քւ ՌՃԿԹ յիւստակ է սեղանատունս որ ի երկրէն Դողթնիեաց ի գեղջէն Յղմայ ի Դրանի որդի Ոհաննէսին եւ իւր որդի Մատուրին:

Սեղանատնից էլ փոքր ինչ ներքև գտնւում է մի փոքրիկ եկեղեցու ակերակ:

Պարսպին կից կան մօտ 40 խուց և մի բաղանիք:

Նոյն պարսպի մէջ, եկեղեցու մօտ 1891 թուին Պալի-եանց քահանայի ջանքով շինուած է չորս սենեակներից բաղկացած մի գեղեցիկ շէնք, հայոց եկեղեցական-ծխական դրպոցի համար: Մի աղբիւր ևս բերուած է այդ տեղ:

Այժմ անապատը բալորովին անխնամ է թողնուած, իսկ դպրոցական շէնքում շուտով բացուելու է պետական դպրոց:

Գիւղը, շնորհիւ տանուտէր Զիրինեանի, ունի բաւական չաւ ճանապարհներ, որոնք գիւղի բարձրագոյն կէտից սկսուելով իջնում են մինչև Բաղարչայի ավիւր, որտեղ ձգուած են գիւղացիների խաղողի այգիները:

Բնակիչները բնիկներ են, հայ լուսաւորչական. բնդամէնը 186 տուն, 804 արական և 705 իգական. ի միասին 1509 հոգի: Պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեպանութեամբ:

Մտաւորապէս այս գիւղացիները բաւական բարձր են նոյն ձորի գիւղացիներից, որովհետև բաւական ժամանակ ունեցել են դպրոց և տասնեակ երեխաներ սովորում են Զուշու հայոց թեմական և պետական դպրոցներում:

ԽՈՏ.— Զնհէրից հաղիւ մի վերստ հեռու, դէպի արևելահիւսիս, նոյն ձորի ձախ լանջին տեղաւորուած է խոտ գիւղը: Այստեղ հովիտը ակելի գեղեցիկ տեսք է ստանում, որովհետև այս լանջը, գլխին ունենալով ահագին ժայռեր՝ ներքևի մասում լեզուաձև տարածւում է և մի փոքրիկ հարթութիւն կազմում: Թթենիներն ու խնձորենիները, որ ծածկում են այս հարթութիւնը և թանձր ստուեր արձակում ցրուած տների վրայ՝ մի գեղեցիկ տեսք են ընծայում գիւղին: Ոչ պակաս գեղեցիկ է նաև այն խոր ձորը, որ ձգւում է Զնհէրի և Խատի մէջ, հիւսիսից, հարաւ: Այստեղ կոնաձև ժայռերն դիզուած են մէկը միւսից բարձր, որոնց միջով հոսում է մի փոքրիկ, լրատակ աղբիւր: Սա կոչւում է «Օխնած-ջուր», որովհետև, ասում են, թէ հին ժամանակներում Քրիստոսի մկրտութեան խոր-

Հուրդը կատարելիս, այստեղ էին խաչը ջուրը ձգում: Փայռերի մէջ կան բաւական թուով արհեստական և մի քանի բնական քարայրներ: Այսպիսի քարայրներ կան նաև ձորի գլխին ցցուած ժայռերի մէջ, որոնցից մինի մօտ շինուած է ս. Գէորգ անունով մի փոքրիկ մատուռ:

Տները, գիւղի վերի մասում, կուտակուած են միմեանց վերայ, իսկ հարթ մասում՝ ցրուած են այգիների մէջ: Միակեկեղեցին թաղակապ է, անսիւն, առանց գմբէթի և աւանդատների. և թէպէտ շատ հին է՝ բայց ոչ մի արձանագրութիւն չունի:

Գիւղի արևմտեան կողմում, պաշտուող դարաւոր ծառերի տակ, կայ մի եկեղեցու աւերակ և գերեզմանաքարեր ժողարից:

Գիւղի ճանապարհը սաստիկ քարքարոտ և շատ վատ է: Բնակիչները լուսաւորչական Հայեր են, ընդամենը 134 տուն, 482 ար. 427 իգ. ի միասին՝ 909 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և այգեպանութեամբ: Հողը պատկանում է Տաթևի վանքին, որին նուիրել է Գլեն իշխանը Փ. դարի առաջին կիսում (1045 թ.): Եւ վերջերս՝ Տարսայիճ իշխանն էլ նորից վերադարձրել է նոյն վանքին իւր ձեռատունկ այգու հետ միասին ¹⁾:

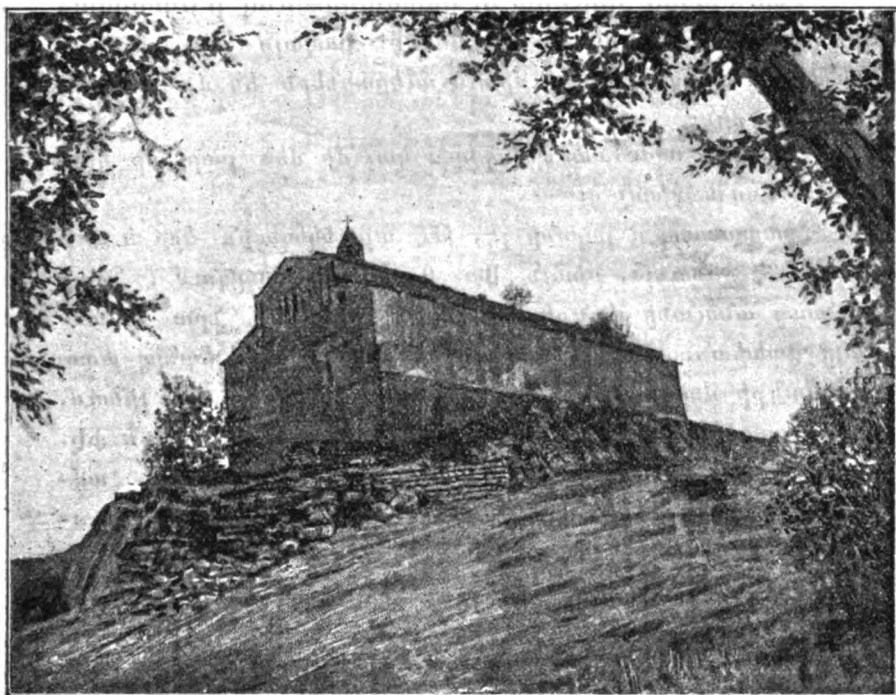
ՆՃԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ.

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ.

Գտնուում է Գորիսից դէպի Հիւսիս, մօտ քսան քիլոմետր (20 վերստ) հեռաւորութեամբ, Աղ-օղլան գետի աջ ափին, մի փոքրիկ բլրի տափարակ գագաթին: Զուրջը կան մեծ և փոքր բլրակներ, որոնք, միմեանց ընդհարուելով մի գեղեցիկ տեսարան են ներկայացնում: Վանքը պարսպապատ է և ունի մի դարպաս, իսկ գաւթում խցերի աւերակներ:

¹⁾ Սիսական, եր. 260.

Եկեղեցին սրբատաշ քարով շինուած, հռովմէական ճարտարապետութեան շէնք է: Երկարութիւնն է 21,3 մետր. (10 ս.) լայնութիւնը՝ 7,81 մետր. (3 ս. 2 արշ.) և բարձրութիւնը՝ 18,46 մետր. (6 ս. 2 արշ.) երկու կարգ վեցական սիւներով եկեղեցին բաժանուած է երեք հռ (nef), միջինը աւելի լայն՝ քան կողքերինը: Հիւսիսային պատի վրայ էլ կան

Ծիծեռնավանք:

նոյնչափ կեղծ-սիւներ, որոնց վրայ, պատին կից, բոլորում են կեղծ-կամարներ: Այս սիւները քառանկիւնի են, ծաղկաւոր խաւրիսխներով, որոնց վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, իսկ սրանց վրայ զետեղուած են կամարակապ ձեղունները: Միջին մասի ձեղունը աւելի բարձր է և կողքերից երկ-երկու պատուհան ունի, որոնց միջով ներքևից նայողին երևում են կողքի ձեղունների վրայ շինուած սենեակները: Մի սենեակ էլ սեղանի վերև կայ: Այստեղ մի փոքրիկ, կլոր ծակ ևս կայ, որի վրայ բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկէ:

Եկեղեցին ունի երկու աւանդատուն, որոնցից Հիւսիսայինի առաջ կայ մի գերեզման, ուր աւանդութեան ասեղով, ամփոփուած է Պետրոս առաքեալի ճկոյթ մատը (ծիծեռնը): Եօթն երկար և փոքր ինչ նեղ պատուհաններ առատութեամբ լոյս են սփռում: Երեք դռնից երկուսը այժմ ծածկուած են, բաց դռան կամարակապ քարի վրայ կայ Հետեւալ արձանագրութիւնը:

«Նորոգեցաւ զաւիթս եւ զանգակառունս ի ժամանակիսն Իբրայիմ խանին... ԹՎ. ՌՄԻԲ: Սակայն այս յիշուած գաւթի ու զանգակատան միայն աւերակներն են մնում նոյն դռան կողքին:

Եկեղեցու արեւմտեան կողմում կայ մի մեծ քար, որ կոչւում է Ագաւաւխաջ¹⁾:

Հաստատապէս յայտնի չէ, թէ այս եկեղեցին երբ և ում ձեռքով է շինուած, միայն Ստ. Օրբելեանը կարգում է նրան Սիւնեաց անուանի վանքերի շարքում և յիշում նրա վանահայր Ստեփաննոսին Թ. դարի կիսին (844): Օրբելեանից յետոյ այս վանքի մասին աննշան յիշատակութիւններ են լինում, որոնք ցոյց են տալիս, որ սա կանգուն է եղել ԺԵ, ԺԶ և ԺԷ դարերում²⁾: Այժմ մեծ ուխտատեղի է Համարում և Համբարձման ու Ս. Խաչի օրը Զանգեզուրի բոլոր կողմերից Հաղարար ուխտաւորներ են գալիս այստեղ, ու 1200—1400 օջախար մորթւում: Վանքի մօտ գիւղ չկայ, ուստի և առանձին

¹⁾ Այս խաչի մասին աւանդութիւնը պատմում է հետեւեալը. — Ծիծեռնանվանքը շինելիս անգին կաթսան տանում են գետը, ջրով լցնում և բերում կերակուր եփում բանուորների համար: Այս ժամանակ ջրի հետ մի օձ էլ է ընկնում կաթսան և մնում անկատելի: Երբ կերակուրը եփւում է և հոսում է ճաշի ժամը՝ մի ագաւաւ պտտում է կաթսայի վերև և շարունակ կռկռում: Բանուորները ուշադրութիւն չեն դարձնում և նստում են ճաշելու, երբ ագաւաւը անգին կռկոյցով ընկնում է կաթսայի մէջ: Բանուորները կերակուրը պղծուած համարելով՝ թափում են, և ագաւաւը մեծ է լինում նրանց դէպի ագաւաւն զգացած հիացումը՝ երբ կերակրի մէջ տեսնում են օձի մարմնի մասերը: Խեղճն հասկանում են, որ ագաւաւը փրկել է իրանց բոլորի կեանքը, ուստի և պատանքում են նրան և մեծ հանդիսով թաղում վանքի արեւմտեան պատի մօտ, մի մեծ քարի տակ, իսկ օձի պատկերը նկարում վանքի սիւներից մինի վրայ:

Մինչև այժմ էլ այդ ագաւաւը պաշտում է, և երբ երեխաները շուտ չեն սկսում քայլել, չեն շտապաւորում, տանում են այդ քարի մօտ, քարի առաջ մոմ վառում, մի մեխ կամ մի ձու դնում քարի տակ և երեխայի ոտներին ջուր ածում, հաւատալով, որ այսպիսով նա շուտով կսկսի քայլել:

²⁾ Սիսական եր. 268.

նչ մի պահպանութիւն չունի վանքը. բայց որովհետեւ թուրքերէն էլ այդ վանքը զօրաւոր ուխտատեղի են համարում, կոչելով *Ալ-Գուլէ*, և շատ անգամ ուխտ գալիս, այս պատճառով էլ վանքը անվնաս և մաքուր է պահւում:

Մինչև 1894 թուականը վանապահ քահանաները իւրացնում էին ուխտաւորներից ստացուած նուէրները, բայց այս թուից սկսած՝ շնորհիւ գործակալ Հայր Խոսրով վարդապետի, որ ս. Խաչի տօնին գնում է անձամբ հսկելու արդիւնքի վրայ, հաւաքւում է և պահւում վանքի նորոգութեան վրայ ծախսելու նպատակով: Մինչև այժմ հաւաքուած է 250 ռ.: Այժմ վանապահ կարգուած է Խրնածախ գիւղի քահանայ արժ. Տէր Արսէն Աստուածատրեանը, որ միայն ուխտի օրերն է այնանդ լինում:

ՊԱՆՏԱԼԷՕՆ ԲԺՉԿԻ ՄԱՏՈՒԹԸ.

Ղարազլախ հայաբնակ գիւղի արեւելեան կողմում բարձրացող բլրակի վրայ գտնւում է Պանտալէօն բժշկի մատուռը, որ նոյնպէս մեծ ուխտատեղի է: Սա մի հասարակ, բաւական մեծ մատուռ է, որի մէջ գտնւում է Պանտալէօն բժշկի գերեզմանը: Սրա տապանաքարը սկզբում մի հասարակ կոճղ է եղել, բայց յետոյ շուշեցի Թ. Թամիրեանի ծախքով քար է ձգուած: Այս մատրան մօտ գտնւում է մի ուրիշ, շաա փոքրիկ մատուռ ևս, որի մէջ նոյնպէս մի գերեզման կայ: Ոչ մի արձանագրութիւն չկայ, միայն ժողովուրդն ասում է, թէ այդ գերեզմանը «ձահգաղինն» է:

Ժողովուրդը Պանտալէօն բժշկին պարոն Պիժ է կոչում և մեծ հաւատով վերաբերւում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՒԵՐԱԿ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐ.

Ջանդեղուր գաւառամասի այն գիւղերում, ուր այժմ թուրքեր են վերաբնակուած՝ կան բաւական թուով Հայոց Հին, աւերակ եկեղեցիներ: Սրանք ընդհանրապէս ճարտարապետական

տեսակէտից մի առանձին նշանակութիւն չունին: Սրանցից շատերը գեռ ևս կանգուն են, միւսները կիսով կամ բոլորովին քանգուած: Մահմետականները եթէ հիմնովին չեն աւերել այս եկեղեցիները և քարերը տարել գործ ածել՝ նրանց շահագործել են՝ դարձնելով առաւելապէս խոտանոց, գոմ, կամ ոչխարի փարախ: Այսպէս՝ Զիջիմլի գիւղի սրբատաշ, հրաշալի եկեղեցին քանդուած է և նրա քարերով մզկիթ շինուած: Հերիկի, Մերիկի, Բայնդուրի, Հոջասի, Փջանիսի, Զրախլուի եկեղեցիները խոտանոցներ են դարձուած, Վատոսի, Սուհասարի, Ղորզղաճիի եկեղեցիները իբր փարախ կամ գոմ են ծառայում: Նոյն դրութեան մէջ է նաև Ալիդուլի-ուշաղի թրքաբնակ գիւղի ժայռի մէջ փսրուած փոքրիկ եկեղեցին, որից փոքր ինչ բարձր կան քարայրներ և հնձաններ ու դիպիճաղ (կարաս) ¹⁾:

¹⁾ Զանց ենք առնում նկարագրելու քրդաբնակ և թաթարաբնակ գիւղերը, որովհետև դրանց մէջ ճշ պատմական և ճշ էլ ճարտարապետական տեսակէտից նշանաւոր մի որեւէ բան կայ: Դրանք հայկական գիւղերից տարբերուում են միայն նրանով, որ աւելի կեղտոտ են և տներն էլ աւելի հասարակ:

Թ Ն Ա Պ Ի Չ Ն Ն Ր

Ջանգեղուրի շրջանում բնակում են Հայեր, թաթարներ և
նստակեաց քլղեր:

Քարահունջեցի կին:

ՀԱՅԵՐԻ մեծագոյն մասը բնիկներ են Համարում, իսկ
փոքրագոյնը՝ Պարսկաստանից 1828 թուին եկած զաղթական-
ներ են: Բայց բնիկ Համարուածներն էլ, ինչպէս երևում է,

Հին ժամանակներում տարբեր տեղերից եկած վերաբնակաւած են այստեղ, որովհետեւ բարբառներով տարբերում են: Այսպէս, օրինակ, առանձին բարբառներով են խօսում.

ա. Գորիս և Քարահունջ.

բ. Խնձորեսկ և Մինքենտ.

Գորիսեցի. — Մանուշար բէկ Մելիք-Հիւսէյնեան:

գ. Տնդ, Կոռնձոր և Արաւուզ.

դ. Ղարաղշլաղ, Հարաք և Վաղաուզի Ղարաղշլաղ.

ե. Խողնաւար, Զէլվա և Խնածախ.

զ. Չնհէր և խոտ.

է. Հալիճոր:

Իսկ Կորի, Ալիգուլի, Մաղանջուղ և Քարաշէն գիւղերի Հայ բնակիչները Պարսկաստանից գաղթականներ են:

Թէ մարդաբանական և թէ ազգագրական տեսակէտից սրանց մէջ կան տարբերութիւններ, սակայն շատ անշան:

Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ սրանք միջահասակ են, (1632 միլլիմետր),¹⁾ աւելի բարձր քան Նախիջևանի (1616 մ.) Չարուր-Պարալագեագի (1626) և Օրդուբադի (1629) գաւառների Հայերը, բայց աւելի ցած՝ քան Չամախու (1634) Ջիբրայիլի (1640 մ.) Ջիվանշիրի (1650), Գանձակի (1657) Թիֆլիսի (1652) և Բագուի (1690) Հայերը:

Կուրծքերը Կովկասի բոլոր Հայերի կուրծքերից լայն են — 851 միլլիմետր. 36 միլլիմետրով աւելի բարձրութեան կիսից, և սաստիկ մագրոտ:

Վզերը՝ կարճ են:

Ոտները և ձեռքերը՝ Հասակի Համեմատութեամբ՝ երկար են և Հաստ:

Ոսկրային սիստեմը լաւ է զարգացած, այն-ինչ մկանայինը՝ միջակ:

Սրանք թէև բրաշիսեֆալ (կարճակառափն) են, սակայն գլխի յետևի, ծոծրակային մասը հարթ է և շեղում է բոլորակ ձևից: Ճակատը լայն է, յոնքերը մեծ մասամբ սև ու Հաստ. արտևանունքը սև, աչքերը նշաձև, երկարաւուն և սև: Քիթը մեծ է և նրա մէջքը հարթ. կողքերը տափակ և կախ ընկած չեն: Այտոսկրները փոքր ինչ դուրս են ընկած, որ Հետևանք է մկանային սիստեմի լաւ զարգացած չլինելուն: Բերանը մեծ է, շրթունքները Հաստ և կարմիր, ատամները սաստիկ սպիտակ. ծնօտը բաւական զարգացած և սուր: Ականջները մեծ են և դէպի առաջ ցցուած, փափախի ազդեցութեամբ: Մազերը սև են և կոշտ:

Բնաւորութեամբ Զանգեզուրցին կոպիտ է, կասկածաւ,

¹⁾ ПАНТЕХОВЪ. Къ статистикѣ Кавказской паталогіи. кр. 3.

Ճածկամիտ և խորամանկ: Մի քանի գիւղեր էլ, ինչպէս Տեղ, (որքան լսել ենք) կռուարար են և բանասարկու:

Արթուրիւնը միանգամայն բացակայում է, նոր սերունդից շատ քչերն են դպրոց յաճախում, որովհետեւ այս ամբողջ ոստիկանական շրջանում չորս տարրական պետական դպրոց միայն, իսկ հին սերունդից հազիւ 2,4%¹⁾ գրագէտ լինի:

Բարոյականութիւնը բաւական ընկած է և շարունակում է զգալի կերպով ընկնիլ: Գորիս գիւղը զոհ է գնում Նոր-Գորիսին, միւս գիւղերը ապականւում են Բագուից վերադարձած ախտաւորուած և բարոյապէս ապականուած երիտասարդների միջոցով: Խնձորեսկ գիւղը փոքրիկ Փարիզ է դարձած, ուր նոյն-իսկ անծանօթ այցելուին նախկին նահապետական ամօթ-խած կիներ կուրծքը բաց է դիմաւորում հրապուրելու:

Այո, մեծ և կործանիչ է Բագուի ազդեցութիւնը այս գաւառի վերայ: Ամեն տարի հազարաւոր, մարմնով և հոգով առողջ երիտասարդներ, տնտեսական պատճառներից ստիպուած, գուցէ մասամբ էլ Բագուի հարստութեան և վայելքների հրապուրից դբաւուած, դիմում են Բագու: Այստեղ առաջին լսկ վայրկեանում չստանալով այն երազած վարձատրութիւնը՝ նրանք մի առ ժամանակ, քանի դեռ փող ունին, մնում են անգործ և ժամանակը անց են կացնում վայելքների մէջ.— իսկ երբ գիւղից բերած դրամները հատնում են՝ այն ժամանակ նրանք ճարահատեալից բաւականանում են ամսական 10—15 լուրլի ռոճիկով, որով ամենահամեստ կեանքն անգամ չեն կարողանում վարել: Այնուհետեւ խոնաւ և մութ բնակարանը մի կողմից, կանոնաւոր, թարմ սնունդի պակասութիւնը, միւս կողմից, շարունակ և միատեսակ աշխատանքը երրորդ կողմից օրէց օր խլում են նրա երկաթի առողջութիւնը և կամաց կամաց կմախք դարձնում: Կարճ միջոցից արդէն նրանք սկսում են տանջուիլ վեներական, ոսկրացաւի, ստամոքսի հիւանդութիւններով: Պատահական փորձանքներն էլ միւս կողմից գա-

¹⁾ Թաթարները 0,1, քրդերը՝ նոյնպէս 0,1. հմտ. Сводные стат. данныя по Елмс. губ. изд. 1886 г.—Այստեղից է վերցրած նաև բնակիչների թուերը:

սխալ են խլելու մինից ձեռքը, միևնույն ոտը, երրորդից ամբողջ կեանքը՝ ձգելով մագուլթի ամբարը, կամ գլորելով «վիշկայի» բարձրութիւնից: Մի քանի տարիներից յետոյ, արդէն Ֆիզիքս և Հոգեպէս մաշուած, վեներական ախտերով ապակաշուած, վերադառնում են նրանք տուն, տանելով մի քանի շռայլութեան նիւթեր՝ օրինակ թաւշեայ մուշտակ, ապարանջան, թանգազին կտորեղէններ, իբր ընծայ իրանց գերդաստանին կամ ամուսնուն: Այստեղ այժմ նրանք իրանց շատ բարձր են զգում մնացածներից. սրանք չգիտեն ռուսերէն, սրանք գաղափար չունին բորդոյի և պատուական գինիների, խաւիարի և ալլն մասին. ուրանք կռպիտ են իրենց շարժուածքների մէջ, կանայք հրապուրող և կանչող չեն: Ուստի Բագուից վերադարձած, լուսաւորուածներն սկսում են բարձրից նայել նրանց վրայ, որքան կարելի է լաւ հագնուել, խօսելիս որքան կարելի է շատ ռուսերէն բառեր (համարեան բոլորն էլ աղաւաղուած) գործածել, լաւ խմելիքներից և կերակրներից խօսել և ընկնել հարսների յետևից: Պէտք է ասել, որ հարսներն էլ շլանում են դրանցից, և նրանց համարձակ, արդէն վարժուած քայլը շատ շուտ թակարդի մէջ է ձգում նրանց ու մի մի սոսկալի ախտ պարգևում: Իսկ սրանց դժբախտ կանայք, ու նրանց բացակայութեան միջոցին առաւելութեամբ համբերել էին՝ նկատելով նրանց այդ վարմունքը՝ լցում են նրա դէմ վրէժխնդրութեան ոգով և երբ նրանք կրկին Բագու են դիմում, և երկար ժամանակ չեն վերադառնում, իրանք էլ հետևում են իրանց ամուսինների ընթացքին... Արկին է վերադառնում ամուսինը, կնոջ մասին շշուկներն ու ականարկները հասնում են ականջին. նա իրեն վիրաւորուած է զգում հասարակութեան առաջ, նա ստոր դաւաճանութիւն է համարում կնոջ վարմունքը, բոլորովին մոռանալով իւր արածները: Սկըսւում են կռիւներ, ծեծ... և կնաթողութիւն...:

«Պարկեշտներ»-ի ամուսինները խրատուում են այդպիսի դէպքերից, օր առաջ վերցնում են իրենց կանանցը և տանում Բագու, աչնտեղ, Բալախանում, մի յետ ընկած, փոքր և խոնավ տեղանակում տեղաւորում: Բայց տէս որ խեղճ կինը չի կարո-

դանում այստեղ ազատ մանգալ՝ նրա տարազը ամենքի ուշադրութիւնն է հրաւիրում, շատերը ծաղրում են: Եւ ահա մի քանի ամսից նա թողնում է իւր տեղական հանդերձը և վրացնակ հագնում: Կտրուած ազգականներից և բարեկամներից, զրկուած գիւղական անդորր կեանքի վայելքներից, զրկուած այն ընդարձակ, լայն հորիզոնից, պայծառ երկնքից ու մաքուր օդից՝ խեղճ կինը ստիպուած է ամբողջ ժամանակը միայնակ տանը անցկացնել, սպասելով որ ուշ երեկոյին զայ իւր ամուսինը: Չկան այստեղ բարեկամներ, ծնողներ, և եթէ կան համագիւղացիներ՝ նրանք էլ ցրուած են, հեռու են կենում և դժուար է ամեն անգամ գնալ նրանց մօտ, իսկ տեղացիներէ հետ ոչ մի յարաբերութիւն չունի. նրանք օտար են իւր համար: Եւ ահա խեղճ կինը ստիպուած է ամբողջ օրը անցկացնել տան մէջ, զուրկ նոյն-իսկ մի փոքրիկ բակից, որ լիցնէր նրան իւր հայրենի դաշտերն ու այգիները: Երբեմն էլ դատապարտուած է մնալ խանութի տախտակով կտրուած յետի մասում, ուր արեգակի լոյսը երբէք չի թափանցում: Ստիպուած է դիտել միշտ ծխապատ և ամպամած երկինքը, կարօտել արեգակին, և ներշնչիլ ապականուած, վատառողջ օդը...

Ահա այսպէս թառամում է օտար երկրում զանգեզուրցի կինը, կտրուած իւր ծննդավայրից, ուր երբեմն վերադառնում է նորից՝ երբ ամուսինը ֆիզիքապէս քայքայուած և հարմարած՝ այլ ևս անկարող է լինում բանուորական կեանքին դիմանալ:

Այսպէս՝ օրէցօր դադարկում է Զանգեզուրի գաւառը՝ բազմաթիւ դաղթականներ տալով Բալխանուն և Սև քաղաքին: Եւ այդտեղի փչացած, հաշմացած, ֆիզիքապէս և հոգեպէս մաշուած խմբերը վերադառնում են հայրենիք, իրենց ախտերը տարածելու և նոր, ժառանգական հիւանդութիւններով օժտուած սերունդ յառաջացնելու:

ՔՐԻՆՆԻՐ գլխաւորապէս բնակւում են Հաքարի գետի ջրաբաշխում: Սրանց մասին տիրող ամենահաւանքական կարծիքն այն է, թէ 1589 թուի պարսկա-տաճկական պատերազմի միջոցին սրանք տաճկաց զօրքի մէջն են եղել և որպէս տիրա-

պետող՝ մնացել են այստեղ: Յետոյ, երբ այս կողմերը կրկին Պարսից ձեռքն են անցել՝ պարսկական քաղաքակրթութիւնը ահագին ազդեցութիւն է ունեցել սրանց վրայ: Սրանք բոլորն էլ ձիա են: Խօսում են աղաւաղուած թուրքերէն լեզուով. շատերը մոռացել են իրենց մայրինի, քրդերէն լեզուն, և միայն քչերը գիտեն: Իրենց կեանքի եղանակով, պարապմունքով, ընտանեկան և հասարակական նիստ ու կացով այստեղի քրդերը թաթարներից չեն տարբերւում. չկայ տարբերութիւն նոյն իսկ նրանց դէմքի և հագուստի մէջ:

Քուրդն էլ հազնւում է թաթարների սովորական տարագով և հինայ է դնում մագերն ու եղունգները: Քրդուհին էլ չէ զանազանւում թաթարուհուց. նա ևս հազնւում է Ատրպատականի թաթարուհու հանդերձ, և նոյնպէս կենդանի և խորամանկ է՝ ինչպէս և ամէն մի թրքուհի:

Քրդերը վայրենական բարքեր ունին, քաջ և ճարպիկ են:

Սրանց մէջ աստիկ տարածուած է արեան վրէժխնդրութիւնը, գողութիւնը և աւազակութիւնը: Սրանք կիսանստաճեաց կեանք են վարում. ամառները քոչում են դէպի եայլաները, ձմեռները վերադառնում իրենց գիւղերը: Քոչելու սովորութիւնը այնքան մեծ արմատ է ձգել, որ քոչում են մինչև անգամ ո՛չ մի գլուխ անասուն, նոյն իսկ վրան չունեցողները: Եւ դեռ սա բաւական չէ՝ մէկ էլ տեսաք՝ մի քանի ընտանիք, որոնց դիւր չի գալիս իրենց գիւղը, թողնում են այն և գնում 20—30 քիլոմետր հեռու մի նոր գաղութ հիմնում և սկսում այնտեղ ապրել: Եւ երբ այդպիսի գաղութների բնակիչներին հարցնում էք, թէ ո՞ր տեղացի են, նրանք երբէք իրենց նոր գաղթատեղի անունը չեն տալիս, այլ այն հիմնական գիւղի, որտեղ գաղթել են: Իսկ մի որոշ ցեղի կամ տոհմի պատկանողները միևնոյն հարցին միշտ պատասխանում են. «Ես այս ինչ ցեղից եմ». օրինակ Սոֆուլին երբէք չի ասի, թէ ինքը այս կամ այն գիւղիցն է, այլ միշտ՝ «Ես սոֆուլի եմ», թէև այս անունով ո՛չ մի բնակավայր չկայ:

Միւսնոյն ժամանակ քրդերը շատ տգէտ և սաստիկ նախապաշարուած են ¹⁾։

Ջանգեղուրի գաւառամասի թաթարները նոյնն են, ինչ որ Սիսիանինը ²⁾։

3

¹⁾ Քրդերի վերաբերութեամբ օգտուել եմ պ. Զելինսկու. Исследование
экономического быта государственных крестьянъ въ Зангезурскомъ уѣздѣ.

²⁾ Տես Սիսիան.

Բ Ն Ա Ն Ա Ր Ա Ն .

Ջանգեգուր գաւառամասի տիպական բնակարանները արհեստական քարալներն են, որոնք տեղական բարբառով քրատակ (քարի տակ) են կոչւում: Հին ժամանակներում այս գաւառամասի գրեթէ բոլոր բնակարանները այլալիսի ալներ են եղել, իսկ այժմ բացի նրանցից շինուած են և քարալներ և կանոնաւոր տներ, հետզհետէ ժողովուրդը դուրս է գալիս այդ հին և նոր քարատակներից, շինում է կանոնաւոր, երկյարկանի տներ, իսկ քարատակները գործ է ածում կամ որպէս գոմ և կամ որպէս խոտանոց:

Քարատակները փորուած են և փորւում են ձորերի լանջերին, քիթների մէջ: Ընդհանրապէս դռան վերեւ մի ծակ է թողնւում, իբր լուսամուտ, թէև կան և այնպիսիները, որոնք բոլորովին պատուհան չունին: Նրանք բաղկացած են միայն մի մեծ սենեակից, թէև կան և երկու սենեակ ունեցողներ: Դռան մօտ, անկիւնում շինուած է մի օջախ, որի վերեւում, մի փոքրիկ անցք է բաց արած՝ իբր ծխնելոց: Մի քանիսի մէջ էլ, մանաւանդ հների, թոնիր կայ թաղուած: Պատերի մէջ բնականից պահարաններ, դարակներ և նստարաններ են փորուած: Բոլոր պատերը սևացած են ծխից, որովհետև օջախը կամ թոնիրը վառելիս՝ սարսափելի ծուխ է տիրում: Բոլոր քարատակներն խոնաւ են, մի քանիսն էլ զարնան չորդ անձրևների ժամանակ կաթում են, այնպէս որ բնակիչները գրեթէ առանց բացառութեան ուն կրացաւ ունին:

Այսպիսի բնակարաններում կահ-կարասիք չկան: Մի երկու կապերտ և գուցէ մի գորգ—ահա նրանց ամբողջ կահաւորութիւնը: Քնում են գետնի վրայ, անկողինները թաղիքների վրայ ձգելով: Հիւր եկած միջոցին միայն փռում են գորգը, վերան մի ներքնակ ձգում և մի բարձ դնում, որ հիւրը նստի և բարձին կռթնի:

Մի պղնձէ գիւզում կամ կուժ, մի քանի կաթսայ, մի սինի, մի քանի պղնձէ ափսէ, մի թաս, մի մեծ դանակ, մի քանի փայտէ գդալ, մի կասկարա,—ահա խոհանոցի բոլոր պիտուցքը:

Նոր շինուող կանոնաւոր տները ընդհանրապէս երկյարկանի են, իւրաքանչիւր յարկը առաւելապէս մի նրբանցքից և մի մեծ սենեակից և կամ միայն երկու սենեակից բաղկացած, առանց նրբանցքի: Ներքին յարկի յատակը սովորաբար չեն տախտակում, ալ միայն վերի յարկին: Զատ հազիւ է պատահում, որ առանտաղը տախտակեն: Պատուհանները մեծ են լինում և ապակի ձգուած: Պատշգամբի ձողերը սովորաբար

բաւական գեղեցիկ են լինում, բայց ներկուած չեն, ինչպէս և ոչ պատուհանները, ոչ դռները և ոչ յատակը:

Այսպիսի բնակարաններում նկատուած են մի քանի եւրոպական աթոռներ, սեղան, երբեմն պատի ժամացույց, բայց ընդհանրապէս յատակին թաղիւքներ են լինում փռուած, պատին կից ներքնարկներ ձգած, կապերտով ծածկած, և կողքին բարձր դրած:

Տեղացիք սիրում են ծալապատիկ նստել, և աթոռներ շատ քիչ են գործ ածում:

Սենեակները տաքացնում են թիթեղեայ վառարանով, թէև իւրաքանչիւր սենեակի մէջ շինուած են նաև «բուխարի»:

Իբր խոհանոց գործ են ածում կամ ներքին յարկի սենեակներից մինը կամ հին տունը, իսկ ամառը պատշգամբի ծալքերից մինում, սենեակի պատի շարունակութեան մէջ շինուած «օջախը», որ մի կիսաբոլոր բացուածք է և ունի ծխնելուղ:

Նոր Գորիսի գրեթէ բոլոր տները մի յատակագծով են շինուած. —Միւսնոյն ուղղութեամբ ձգւում են մի երկար դահլիճ, ծալքերին մի մի փոքրիկ սենեակ, որոնցից մինի հանդէպ գտնուած է խոհանոցը, միւսի՝ նոյն մեծութեան մի սենեակ, իսկ վերջինիս և խոհանոցի մէջ տարածւում է միւսնոյն լայնութեան պատշգամբ: Երկայրկանի տներում մի փոքրիկ պատշգամբ էլ դահլիճից փողոցի վրայ է նայում: Տան առաջ տարածւում է մի փոքրիկ պարտէզ, խնձորի, կեռասի և այլ ծառերով: Ջատերի պարտէզներում կան ջրհորներ:

Մուտքը միշտ դարբասից է, որ շատ մեծ է և բացւում է փողոցի վրայ, պարտէզի և տան մէջ թողնուած բաց տարածութեան առջև:

Տների կտուրները տախտակներով եռանկիւնաձև ծածկուած են:

Պատուհանները մեծ են, մի քանիսը երկաթէ վանդակապատով: միւսները առանց նրան: Դռները երկփեղկանի են: Առանց բացառութեան, բոլորի յատակներն էլ տախտակած են: Իսկ առաստաղները տախտակած են լինում միայն հարուստներինը, միջակ կարողութիւն ունեցողները՝ առաստաղին սպիտակ կտոր են մեկում, որը 2—3 տարին մի անգամ պոկում և լուանում են: Դռներն ու պատուհանները ընդհանրապէս սպիտակ գոյնով ներկուած են: Սենեակները տաքացնում են առաւելապէս թիթեղեայ վառարաններով, իսկ մի քանի տներում՝ նաև հողանդական վառարաններով, թէպէտ «բուխարիներ» այստեղ էլ կան:

Կահաւորութիւնը եւրոպականի և ասիականի խառնուրդ է ներկայացնում:

Ջ Պ Ե Ս Տ Ե Ռ Ջ Ա Ր Դ .

Ա . Կ Ա Ն Ա Ն Ց .

Պանայք սովորաբար երկու ձեռք շոր են ունենում, մինը՝ Դժոխք, որ ամենայն օր հագնում են, իսկ միւսը Բարեկամ, որ միայն տօն օրերը և հիւր գնալիս են գործ ածում։ Այս երկու տեսակ շորերի տարբերութիւնը շատ մեծ է. որքան հասարակ, կեղտոտ և պատառոտուն է առաջինը՝ նոյնքան թանգագին, մաքուր և նոր է երկրորդը։ Նոյն իսկ ամենահարուստ մարդու կինը տան մէջ երբէք մաքուր և վաշելուչ չէ հագնւում։ Նոյնն են և տղամարդիկ։—Խնձորեսկի առաջին հարուստը, որ 50,000 ռ. աւելի կարողութիւն ունի՝ այնպէս զգեստ է հագնում սովորական օրերը՝ որ տասնեակ տեղերից կարկատուած է և ինչպէս ասում են՝ «չուլը չլին բարեւ է տալիս», իսկ նրա կինը ոտաբաբիկ է գնում ջուր բերելու, մինչդեռ նրանց տանը կան թանգագին մահուդից կարած հանդերձներ մարդու համար և թաւշեայ մուշտակ՝ կնոջ համար։ Տնամէջ այսպէս հասարակ և վատ հագնուելը ոչ թէ ժխտութեան հետեւանք է, այլ սովորութեան։ Եթէ հարստի կինը ամառը ոտնաման է հագնում՝ գիւղի կանայք բամբասում են նրան, թէ տեսէք, զարմացնել է ուզում, որ ինքը հարուստի կին է։ Եթէ կինը աշխատում է ամենայն օր ճաշակով և մաքուր հաբնուել, ոչ միայն գրացիներն են բամբասում, թէ կամենում է մարդկանց դիւր գալ. այլև ամուսինը կասկածում և խանդոտւում, կուում է նրա հետ։ Սակայն Բագուի ազդեցութեամբ այս սովորութիւնը հետզհետէ վերանում է։ Բագուից վերադարձած երիտասարդն աշխատում է ամէն օր մաքուր և լաւ հագնուել, շատ անգամ էլ փոխում է տեղական տարազը և եւրոպական շորեր հագնում։ Նրա ընտանիքն էլ նրան հետեւելով աւելի լաւ է հագնւում։ Պանայք զգեսի վերաբերութեամբ աւելի պահպանողական են, քան տղամարդիկ, և միայն ծալրայեղ դէպքում համաձայնում են տեղական տարազը փոխել։ Այսպիսի ծալրայեղ դէպքեր յառաջ են գալիս միայն այն ժամանակ, երբ երկար ժամանակով տեղափոխւում են Բագու և կամ ուրիշ քաղաք։ Այսպիսի դէպքերում նրանք միշտ գերադասում են Թիֆլիսի վրացական տարազը, և համարեա՝ ոչ մի զանգեզուրցի կին տեղական զգեստից չի անցել եւրոպական գլխարկի։ Նոյն իսկ երբ ուրիշ քաղաքից եկած, եւրոպական գլխարկ ճաճկող աղջիկները գործեսցիների հարս պէտք է դառնան՝ նրանցից

միշտ պահանջում են, որ գոնէ վրացական ձեւի փոխեն իրենց յարդարանքը և միայն կրթուած երիտասարդների խիստ ընդդիմադրութիւնը մի կերպ կարողանում է նրանց եւրոպական տարազով մտցնել իրանց նահապետական ընտանիքի մէջ:

Պանանց զգեստները սովորաբար իրենք կանայք են կարում, սակայն Բազուի ազդեցութեամբ լոյս են ընկել կանանց զգեստ կարող տղամարդ գերձակներ. միմիայն Խնձորեսկում 35 դերձակ կան, որոնց կարի մեքենաների ձայնը, որ գալիս է քարատակներից՝ մի տեսակ հակադիպութեան տպաւորութիւն է անում:

Ընդհանրապէս կանանց շորերը կարմիր են, միայն պառաւների արխայուղը կանանչագոյն է լինում: Աղջիկների զգեստներն էլ բոլորովին նոյնն են, միայն սրանք իրաւունք չունին գլխի յարդարանք կրելու, ալ մի կարմիր կամ սպիտակ «եպյուլա» են կապում:

Պանանց զգեստը բաղկանում է հետեւեալ մասերից.

Ճապիկ.—Պարում են առաւելապէս ալըշի և կարմիր մահուդ—վարի կտորներից, երբեմն էլ կարմիր ալըշից: Երկար է լինում և իջնում է մինչև ոտները: Պուրձքը ամբողջապէս և առաջի երեւացող մասերը կարում են ալըշից կամ կարմիր մահուտվարուց, իսկ մէջքը և յետևի չերեւացող մասը՝ շէշի:—Պուրձքը բացւում է մինչև գոտկա. տեղին և երբեմն դալթանի՞ կոճակներով կոճկւում:

Ճապկընկեր.—Պարում են խամ շիլից, սպիտակ կամ կապույտ խամ կտաւից, փողերը նեղ են և երկար: Վերին ծալքը դարձուած է և «խոնջանաղարձ» կարուած, որի միջով անց է կացրած բամբակեայ կամ բրդեայ մի կապ—խոնջան—որը մէջքին կապելով մի կողմում հանգուստում են:

Ճապկընկերի ծալքերը դնում են քուլուշ մէջ. սա թաւիշեայ կտորից երկու վերջով լայնութեան և ոտի հաստութեան համեմատ մի կտոր է, երկու ծալքը միմեանց հետ կարած:

Արխայուղ.—Պարում են մեծ մասամբ կարմիր շալից, չիթ աստառով. հարուստները՝ մետաքսից կամ ուրիշ կարմիր կտորից, միևնոյն գոյնի չիթի աստառով, իսկ պառաւները՝ մարինոսի կտորից, մուգ գունաւոր չիթի աստառով: Տնամիջի արխայուղը սովորաբար կարում է կարմիր չիթից, աւելի հասարակ չիթի աստառով: Արխայուղը բաղկանում է երեք կտորից—մէջք և երկու փէշ: Փէշերից իւրաքանչիւրը լինում է մէջքի կէս մեծութեան, և կարուած է նրա հետ վերևից մինչև գոտկատեղին, իսկ աչտեղից ներքև, բաց է: Գոտկատեղու մօտ, երկու կողքերին կարուած են մի մի գրպան: Մէջքը բիւզմա չունի որով և՛ գլխաւորապէս տարբերւում է սիսիանցու արխայուղից, Փէշերն իջնում են ծնկներից մի քիչ ներքև: Պուրձքը եռանկիւնաձև

բացուած է և գօտկատեղում կոճկուած է 2—6 արծաթի ռուբլիանոցներով: Այս ռուբլիանոցները իբր կոճակ են ծառայում, որոնց համար կանթեր են շինել տալիս և երկ երկու կամ երեք երեք միմեանց կպցնում:

Թեւեթը հասնում են շինել մատների ծալքերը՝ միայն արմուկի մօտից եռանկիւնաձև կտրուած են, կանաչ դանաւուղից աստառ ձգած, և եզրերին եռանկիւնաձև դասաւորուած արծաթի «խաչ» կարած: Սխառն արծաթէ թելի սնամէջ ոլորուածք է, 4-5 սանտիմետր երկարութեամբ: Արմուկից բարձր էլ կարում են արծաթէ գնտաձև կոճակներ (Թեւեթ) կամ նշաձև և նշաչափ սնամէջ արծաթ (շխաչ):

Արխալուղի բոլոր եզրերին կարում են կանաչ դանաւուղի կամ կարմիր մահուկափայլ կտորից մի մատնաչափ լայնութեան «գոգ» (Ժապաւէն):

Հարսանեկան արխալուղները, որ հագնում են մի ուրիշ արխալուղի վրայից՝ կարում են թաւիշից, դանաւուղ աստառով: Սրանց թեւերը կարճ են լինում, մինչև արմուկը, և կոճակներ չեն ունենում:

Արխալուղը հագնում են շապկի վրայից:

Գօթի.—դեռահասներինը լինում է մետաքսից, իսկ պառանքներինը՝ շալից: Սա 65 սանտիմետր լայնութեամբ և 3-3 1/2 մետր երկարութեամբ մի կտոր է, որ կապում են մէջքին արխալուղի վրայից:

Կրծքին կարում կամ քցում են «խաչ»:—Սա բաղկանում է երկու շարանից, աչիւնքն երկու շարք արծաթեայ 20 կոպէկանոցներ, կամ հին դրամներ, իւրաքանչիւր շարքում 12 հատ, որոնք շարուած են մի զաւթանի վրայ և յետոյ կարուած են մի նեղ շորի վրայ:

Քիւլբ.—կարում են կարմիր թաւիշից և շուրջը, ինչպէս և թեւերի ծալքերին ու օձիքին՝ 5 սանտիմետր լայնութեան աղուէսի կամ ալ մորթի կարում: Այս զգեստը հագնում են արխալուղի վրայից և միայն տօն օրերին, ամառ լինի, թէ ձմեռ: Քիւլբի գործածութիւնը: Ղարաբաղից է ստել և միայն փոքր ի շատէ ունեւորներին է մատնելի¹⁾:

¹⁾ Գլխի յարդարանքը միանգամայն նման լինելով Սիսիանի կանանց: Գլխի յարդարանքին, մենք զանց առանք նկարագրելու տես. Սիսիան:

Զ Գ Ե Ս Տ Ի Ա Ր Ժ Է Ք Ը.

Ջապիկ	րուբլի 1,50—2.	3—5.
Ջապկրնկեր	0,40—0,70.	0,40—0,70.
Արխայուղ	3—3,50.	10—20.
Գօտի	0,50—1,00.	1,20—2.
Նախա, սիւրմա և դիւկմա	"	8—12.
Քիւրք	"	20—30.
Ընդամենը	5,40—7,20.	42,60—69,70.

Ո Տ Ն Ա Մ Ա Ն.

Աղջիկներն ու կանայք տարուայ մեծագոյն մասը սովորաբար բոբիկ են անցկացնում, և միայն ձմեռը, նոյնպէս տօն օրերին և ուխտ գնալիս՝ հաճնում են գուլպայ և չմուշկի Բագուի ազդեցութեամբ կիսակօշիկները (ԾՕՏԻՍԵՔ) կամաց կամաց մտնում են նորահարսերի օժիտներում, իբրև զարդարանք:

Բ. Տ Ղ Ա Մ Ա Ր Դ Կ Ա Ն Ց.

Ջապիկ.—Վարում են գունաւոր չթից կամ սպիտակ մահուդվա-րուց, ձատ երկար չէ լինում, Կուրծքը բացւում է աջ կողմից և անրակի մօտ կոճկւում. թւերին կոճակ չունի, այ բաց կախ են ընկնում:

Փոխան.—Վարում են կապույտ ներկած կտաւից, փողկերը կէս արշին լայնութեան: Հաճնում են շապիկի տակից և խփալ կապում: Սա անց է կացրած փոխանի վերի եզրին արած դարձուածքի մէջ և կապելիս ոչ մի բացուածք չէ մնում:

Ջալվար.—Հաճնում են գլխաւորապէս փոքր ի շատէ քաղաքա-կրթուած և հարուստ մարդիկը: Վարում են շալից, միանգամայն փոխանի ձևով. Այժմ հետզհետէ տարածւում է եւրոպական ձևի շալ-վարը:

Չիսկի կամ Տալաղ.—Բրդից կամ մետաքսից գործուած 2 $\frac{1}{2}$ —3 վերշոկ (10—13 սանտիմետր) լայն, և $\frac{3}{4}$ արշին (54 ս.) երկար. մի կապ է, որի ծալքին մի թել, առ է ամրացրած: Սրանով կապում են փոխա-նի ծալքերը:

Արխայուզ.— Կարում են կապտագոյն մահուդարուց, քիշմիրից, չթից և այլն։ Ծերերինը իջնում է մինչև ծնկները, իսկ երիտասարդներինը մի քիչ կարճ է լինում։ Մէջքը սեղմուած է քիւլու, կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է, թէև այժմ երիտասարդներինը այլևս բաց չէ լինում, այլ ամբողջովին կոճկած։ Բաց կուրծքով արխայուդները միայն գօտկատեղում են կոճկւում երկու կամ երեք դալթանի կոճկով։ Արխայուզը ունի երկու գրպան։

Մէջքին կապում են կամ գօտի, որ մահուդարու 2,84 մ. (4 արշ). երկարութեան և 71 ս. (մի արշին) լայնութեան կտոր է, և կամ քեամար։

Ձուխայ.— Կարում է բրդից գործած շալից. գօտկատեղում բիւզմա ունի և փէշերն իջնում են ծնկներից փոքր ինչ ներքև։ Կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է և գօտկատեղում շալուի 3 կոճկով կոճկւում։ Ամբողջ չուխայի շուրջը եզրերին դալթան է կարած։

Գլխներին ծածկում են ոչխարի մորթուց կարած փփփ։

Ոտներին հագնում են դուլպա և տրեխ։

ԸՆՏԱՆԵՆԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՄՈՒՍՆԱՆՈՒՄ ԵՒ ՀՐԻՈՒՆԵՐԸ ՍԱՀՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆՅՈՒՆ ԵՔԻՐԱԹԻՒՆ

Հասակ.—Ջանգեգուրի գաւառամասումն էլ, ինչպէս և Սիսիանում, աղջիկներին շատ փոքր հասակումն են ամուսնացնում: Ութ կամ ինը տարեկան աղջկան արդէն նշանադրում են և հազիւ տասնումէկ կամ տասներկու տարեկան դարձած՝ ամուսնացնում: Տասնևութ տարեկան աղջիկը արդէն տանը մնացած է համարում, նա սովորաբար այլի մարդու է գնում: Տղաներն էլ, մանաւանդ առաջ, շատ վաղ էին ամուսնանում, սակայն շնորհիւ զինուորագրութեան, այժմ միայն քսան և մէկ տարեկան անցած են այդ քայլն անում: Սակայն անդրանիկ որդիները զինուորական ծառայութիւնից ազատուելու արտօնութիւնն ունենալով, դարձեալ 14-15 տարեկան հասակումն են ամուսնանում:

Գաղթականութեան դիմած երիտասարդները, որոնց թիւը արդէն իսկ մեծ է և օրէց օր աւելի է մեծանում, շատ ուշ են ամուսնանում, շատ անգամ, այն միջոցին, երբ պանդխտական կեանքը արդէն քամել է նրանց կենսական ոյժերը: Մի քանի ծնողներ էլ, ցանկանալով իրենց գաւակները «ոտը կապել»՝ աշխատում են նրանց կարելուցն չափ վաղ ամուսնացնել, որպէս զի նրանք պանդխտութիւնից շուտ վերադառնան և կամ չը խաբուին և քաղաքի աղջիկ չուզեն:

Ամուսնացող զոյգի տարիքների տարբերութիւնը քանի գնում մեծանում է: Ջատ յաճախ է պատահում, որ 25-30 տարեկան մարդը ամուսնանում է 12-15 տարեկան աղջկայ հետ: Քիչ չեն նաև 40-45 տարեկան այլի մարդիկ, որ երկրորդ անգամ ամուսնանում են 15-18 տարեկան աղջիկների հետ:

Մեր այս ասածները չէ կարիլի հաստատել պաշտօնական թուերով, որովհետև քահանաները աղջիկները իսկական տա-

ընթացում կհղճելով օրէնքի պահանջածի համեմատ տարիք են գրում։
 Խնամուկեամբ աստիճաններ.— Սովորաբար թույլադրուած է ամուսնանալ արիւնակցութեան վեց և խնամութեան հինգ աստիճաններում, սակայն բացառութիւններ շատ են պատահում։ Երբ կաշառքի և կամ ազգեցիկ մարդկանց խնդիրքով ամուսնութիւնը գլուխ չէ գալիս՝ դիմում են թոնրի պսակին։ Այսպէս՝ Խնձորեակ գիւղում, երեք քահանայ իմիասին 300 լուրջի առնելով Գրիգոր Համբարձումեանից՝ աշխատում են օրինաւոր կերպով պսակել, խաբելով Հոգւոր իշխանութեան, բայց երբ այս չէ յաջողում, թոնրի վրայ են պսակում, թոնրի շուրթը մոմեր վառելով։

Առաջները թույլ չէր տրուում որդեգրին՝ որդեգրողի զաւակի հետ ամուսնանալն, բայց այժմ թույլ է տրուում։ Նա և առաջները կնքահայրութիւնը չհաս աստիճան էր համարւում, իսկ այժմ ոչ։

Աղջիկ ուզել.— Մինչև այժմ էլ աղջկայ ընտրութիւնը գլխաւորապէս կախուած է տղայի մօրից. քիչ-քիչ սովորում են տղայի կամքին նշանակութիւն տալ, և թողնել, որ նա ինքն ընտրէ հարսնացու։ Աղջկայ համաձայնութեանը համարեա ճշ մի նշանակութիւն չին տալիս, որովհետև նրան ամուսնացնում են այն հասակում, երբ կամքը նրա մէջ բոլորովին կազմակերպուած չէ։ Սիրահարութիւն, աղջիկ փախցնել համարեա չէ պատահում։

Երբ հասունանում է աղջիկը և սէր զգում, նա վաղուց արդէն ամուսնացած է լինում, և եթէ ամուսինը սրտովը չէ՝ շատ շուտով գտնում է մի սիրահար, ուստի և կարելի է ասել, թէ մինչդեռ նշանադրուող աղջիկները բոլորն էլ կոյս են լինում, հարսների հաւատարմութեան վրայ, կարելի է կասկածել։

Աղջիկներն ու երիտասարդները միմեանցից համարեա բոլորովին առանձնացած են։ «Պարկեշտ» աղջիկը երիտասարդ տիսնելիս անշուշտ փախչում, հեռանում է, և շատ հազիւ է պատահում, որ մարդկանց ներկայութեամբ մի աղջիկ խօսէր մի երիտասարդի հետ։ Սրանք սովորաբար մօտենում են միմեանց՝ երբ մարդկային աչքերից հեռու, առանձին են մնում։

իսկ երբ մարդիկ են լինում՝ աղջիկը երեսը դարձնում է դէպի Հակառակ կողմը և անշարժ սպասում, որ երիտասարդը անցնի:

Առհասարակ երիտասարդներն ու աղջիկները միմեանց տեսնում են՝

1) Աղբիւրի մօտ, ուր առաջինները տանում են անասունները ջրելու, իսկ աղջիկները գնում են ջուր բերելու:

2) Հարսնեացանը, ուր հաւաքւում են գիւղի գրեթէ բոլոր երիտասարդներն ու աղջիկները:

3) Այգիներում, թութ թափելիս:

4) Արտերում, քաղհան անելիս:

5) Ուխտասեդիներում, ուր աղջիկները «ճինճի են տալիս» — ճլորթի են խաղում: Այստեղ աղջիկները այնքան ճոճում են ճլորթի նստած աղջկան, մինչև որ նա ստիպուած տալիս է իւր սիրած երիտասարդի անունը:

6) Անտառներում, ուր աղջիկները գնում են պտուղներ հաւաքելու և երիտասարդները գիւղացիներէջ ծածուկ հետևում են նրանց:

7) Եկեղեցում, Ծաղկազարդին և Ջատկին բոլոր աղջիկներն ու հարսներն անշուշտ եկեղեցի են գնում, և երիտասարդները եկեղեցու դռանը խմբուած դիտում են նրանց:

Աղջիկը ընտրելուց յետոյ՝ մի օր երիտասարդի մայրը մի մօտիկ ազգականի հետ միասին, վերցնելով փորը բրնձով և համեմունքներով լցրած մի հաւ և մի շիշ գինի՝ գնում է աղջկայ տունը: Վերջինիս մայրը ընդունում է նրանց և հրամայում աղջկան մի ներքնակ ձգելու, որ հիւրերը հանգիստ նստեն: Աղջիկը իսկույն ներքնակներ է ձգում, սենեակն անելում, թէկուզ մաքուր էլ լինի, շտապով գնում է աղբիւր, թարմ ջուր բերում, և օջախը վառում, գիտենալով որ մի բան պիտի եփեն: Հարսնախօսները աղջկայ մօր հետ խօսակցելիս՝ աչքի տակով շարունակ դիտում են աղջկան: Վերջապէս տղայի մայրը խօսքը բանալով դիմում է աղջկայ մօրը և ասում. «Եկե՛ք եմ ճրաքիցդ մին ճրաք վառեմ»:

— Դէ մին հափուռ (բուռ) մոխիր է հափուռւմ ենք, (բուռւմ ենք), աւելացնում է տղայի կողմից եկող միւս կինը:

Թէ մեր երախի բախտում կայ՝ ոսկի է դառնալու, Թէ չէ, լիայ
մոխիր է, որ մոխիր է:

Աղջկայ մայրը մի-երկու օր ժամանակ է խնդրում ամուս-
նու և տնեցիների հետ խորհելու և պատասխանելու: Սրանից
յետոյ հիւրերին հաց են տալիս և ճանապարհ ձգում:

Մի քանի օրից, տղայի տէրը, առնելով աղջկայ տիրոջ
համաձայնութիւնը և հրաւիրելով իւր մօտիկ ազգականներին՝
երեկոյին գնում է աղջկայ տունը,

— Ամէնքը «բարի լոյս» ասելով բարևում են և նստում:
Պէտքէ ասել, սր Թէ նշանադրութեան և Թէ հարսանիքի ըն-
թացքում երբէք «բարի իրիկուն» չեն ասում, այլ միշտ «բա-
րի լոյս»:

Անմիջապէս աղջկայ տէրը, որ իւր մօտիկ ազգականներին
էլ հրաւիրած է լինում՝ հիւրասիրում է բոլորին մի-մի բաժակ
օղիով և յետոյ Թէյով: Սրանից յետոյ երկու երիտասարդ, մինի
ձեռին մի կուլա գինի և մի շիշ օղի, միւսի գլխին մի պղնձեաց
սկուտեղ՝ մէջը մրգեղէններ—խնձոր, տանձ, նուռ, քիշմիշ,
կաղին և այլն—ածած, սկուտեղի շուրջը մոմեր վառած, մի
խնձորի մէջ մի արծաթ բուրլիանոց խրած, որին արծաթէ
շղթայ է կպցրած, մի «եախա», մի արխալուղացու կտոր, եր-
բեմն էլ մի մատանի,—բերում են ներս: Սա կոչւում է «նշան»,
որ տղի տէրը բերում է աղջկան: Բոլոր հիւրերը վերցնում նա-
յում են նշանը, «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասում և յետոյ
դնում քահանայի առաջ, որ օրհնի: Առաջները բոլորովին, այժմ
էլ շատ անգամ սղջկան ու երիտասարդին առաջ չեն բերում,
այլ քահանան օրհնում է նշանը և տալիս, որ տանին աղջկան
տան: Գորիսում և ուրիշ միջանի, համեմատաբար աւելի քու-
ղաքակրթուած գիւղերում, նշանուող երիտասարդին էլ են հրա-
ւիրում, և աղջկայ հետ առաջ բերում և նրանց փոխադարձ
համաձայնութիւնը հարցնում:

Հնումը սովորութիւն է եղել նշանի հետ բերել և մի
ափսէ հալվայ, որ նշանը օրհնելուց յետոյ տալիս են եղել գիւ-
ղի տանուտէրին՝ որ հիւրերին բաժանէ: Սա էլ կը կատարէր,
նախապէս տղայի տիրոջից մի քանի կոպէկ նուէր ստանալով:

Վերջապէս բոլոր հրաւիրեալներն ընթրում են և ցրում: Նահապետական տներում, փեսացու երիտասարդը, որ հրաւիրուած չէ լինում հիւրերի ցրուելուց յետոյ, աղջկայ տան հերդիկից դիտում է, և երբ տեսնում է, որ աները քնեց՝ կամացուկ իջնում է բակը: Զոնքաչը տանում է նրան մի առանձին սենեակ, ուր հիւրասիրում է ոչ միայն հիւրերի համար պատրաստուած կերակրներով, այլ և ձուածեղով ու եղ ու մեղրի խառնուածքով:

Այրիների նշանադրութիւնը, մանաւանդ անցեալում, շատ պարզ և հասարակ է կատարում: Սրանից մի քանի տարի առաջ նշանադրուողները բաւականանում էին միայն իրենց զօտիները փոխելով:

Առաջները պատահում էր նա և փոքրիկ երեխաներին նշանադրել: Մայրերը իբրև նշան խազում էին օրօրոցները և աղջկայ կուրծքից մի արծաթ դրամ կտխում:

Եթէ պատահի, որ նշանագրուածներից մէկը մեռնի՝ աշխատում են միւսին ամուսնացնել միևնոյն կամ մօտիկ ընտանիքի մի ուրիշ անդամի հետ:

Խ Ո Ն Չ Ա Ն Ե Ր

Նշանադրութիւնից մինչև պսակը տևում է երեք ամօից մինչև մի տարի, երբեմն նոյնիսկ մի քանի տարիներ՝ եթէ փեսացուն պանդխտութեան է դնացել: Այս միջոցում նշանուածների գերդաստանները միմեանց հետ խնամութիւն են անում, միմեանց մօտ գնում գալիս, նշանաւոր տօներին միմեանց նուէրներ ուղարկում: Այս նուէրները սովորաբար տղայի տնից են ուղարկւում և կոչւում են խօնչա: Աղջկայ տանից էլ դրանց փոխարէն դարձ են ուղարկում, սովորաբար խմորեղէններ, ինչպէս նա և հարսի ձեռագործներից, օրինակ դրամի քսակ, շիշի համար կտորից և ուլունքներից պատրաստած խցան-բերան-կալի, գուլպաներ, հսկի (տոլախ) և այլն: Խոնչաները մեծ մասամբ պարտադիր են, և հետևեալ տօներին են ուղարկւում. Բարեկենդանի. — Գինի, օղի, միս, մրգեղէն և այլն:

Մեծպատի առաջին օրը.— Գինի, օղի, խնձոր և այլն: Նայն օրը երեկոյն փեսան ծածուկ մտնում է աներանց տուն և հիւրասիրւում:

Միջինին.— Ձէթով փլաւ, զաթայ, հալվայ, զինի և օղի: Առաջ ուղարկում էին նաև տակ, որ եփում էին, կոտորում և վերան ծեծած ընկոյզ ցանում:

Խաղկազաւդին.— Եկեղեցու մէջ մի զոյգ մոմ են տալիս Հարսնացուի ձեռքը և մի չարղաթ ձգում երեսին:

Ջասկին.— մի քանի կարմիր հաւկիթ և մի գառը, որի ճակատը ներկում են կարմիր և վիզը կարմիր թաշկինակ կամ թել կապում. սա կոչւում է ախար: Չատ անգամ էլ Հարսի Համար մի զոյգ չմոշկենք են ուղարկում:

Նաւասարդին.— մի գաւ գինի, մի շիշ օղի, մրգեր, տանձ, խնձոր, ընկոյզ և այլն, Հարսնացուի Համար մի չարղաթ: Խոնջալի շուրջը ոսկեպատ մամբր են վառում:

Խոնջաները ուղարկելիս շատ անգամ պատահում է, որ փեսացուի ծնոդները հրաւիրւում են աղջկայ տունը հիւրասիրուելու, սակայն փեսացուն երբէք չէ լինում այս հրաւերներին: Ընդհակառակը սա աներոջը տեսնելիս շատ անգամ ամաչելով թաք է կենում և հեռանում է, ցերեկով բոլորովին չէ անցնում աներանց տան դռան մօտով, և եթէ անցնի՝ թաղի երեւանները կը հալածեն նրան: Նա էլ երեկոներն է գնում.— գաղտագողի բարձրանալով աներանց տան կտուրը՝ նա երդիկից ծկլատում է, թէ արդեօք աները քննլ է, և երբ հաւաստիանում է՝ մի փոքրիկ քար երդիկից վայր է ձգում: Զոնքաչը իսկոյն հասկանում է, որ փեսան այցելութեան է եկել, դուրս է գալիս և նրան ընդունում տանում մի ուրիշ սենեակ: Այստեղ հիւրասիրում է նրան և բերած ճաշակը—մրգեղէնը—վերցնում Հարսնացուին տալու: Մի-մի անգամ էլ թոյլ է տալիս, որ նշանուած զոյգը մի քանի ըոպէ առանձին անցկացնի:

Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ի Ք

«Ճընապայ կտրիլ».— Երբ գալիս է ձմեռը, մօտենում:

բարեկենդանը՝ նշանածների տէրերը սկսում են հարսանիքի մասին մտածել: Մի օր փեսացուի հայրը մի շիշ օղի վերցրած գնում է հարսնացուի տունը և նրա հօր հետ որոշում, թե ո՞ր օրը գալ «ճընապալ կտրելու»:

Որոշեալ երեկոյին, տղայի հայրը մի քանի մօտիկ բարեկամների հետ, մի գաւ գինի, մի շիշ օղի առած գնում է. աղջկայ տունը: Այստեղ երեւէ՞ն ուղղակի երկու խնամիները՝ երբեմն էլ նրանց ընտրած լիազօրները, երկար սակարգութիւնից յետոյ, որոշում են, թե տղայի հայրը ի՞նչ պիտի տաք աղջկայ հօրը և թե վերջինս ի՞նչ օժիտ պիտի տալ իւր աղջկան: Որոշում են նաև հարսանիքի օրը:

Սովորաբար տղայի հայրը տալիս է աղջկայ հօրը 15-120 ռուբլի առձեռն դրամ, որ կոչւում է «ծծազին» կամ «ճընապալ» (ճանապարհ): Սակայն այս գումարը հետզհետէ զգալի կերպով փոքրանում է. մի քանի դիւղերում բոլորովին վերացել է դա, նոյն-իսկ պատահում է, որ երկտասարդները, առաւելապէս Բագու գնացածները, իրենք են աղջկայ հօրից փող պահանջում, բայց շատ քչերն են համաձայնում տալ:

Բացի ծծազնից, տղայի հայրը պարտաւորւում է աղջկայ հօրն ուղարկելու մի եղ կամ երկու ոչխար, 5-6 կուժ գինի, կէս կուժ օղի, թօփ ու կէս դաշայի կտոր: Աղջկայ հայրն էլ յանձն է առնում իւր աղջկան օժիտ տալ, փեսին էլ նուէր տալ, մի դաշոյն, կամ մի արծաթապատ քեանաք, կամ մի լաւ գդակ և այլն:

Աղջկայ հօր հետ սակարգութիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ տղայի հայրը գնում է գործակալի մօտ, պսակի հրաման ստանալու: Այստեղ էլ երկար օտկարկում է, աղքատ է ձեւանում և վերջ ի վերջոյ 6-8 ռ. տալով՝ հրամանն ստանում է: Ապա, եթէ աղջիկը համազրկացի չէ՝ գնում է նրա գիւղի տանուտիրոջ մօտ, 40 կ. մի ռուբլի նուիրում նրան և թոյլտուութիւն խնդրում նրա գիւղից մի աղջիկ տանելու: Տանուտէրն էլ յայտնելով իւր համաձայնութիւնը՝ տալիս է նրան իւր տէրողորմեան (ձեռքի համրիչը), որ պսակի միջոցին ներկայացնէ քահանային: Առանց այս նշանի՝ քահանան չէ պսակում:

Տրեսըմադ.—Հարսանեաց շաբաթի երեքշաբթի օրը տղայի տունը մաքրում են, գրսի դուռը և տան սիւնները ալիւրով խաչաձև և խնկի ծառի նման նաշխում: Հետևեալ օրը երկու կին շրջում են գիւղը և հրաւիրում բարեկամ կանանց՝ Հարսանիքի հացի խմորը շնորհաւորելու: Երբ կանայք գալիս հաւաքւում են՝ բերում են խմորի տաշտը և ալիւրը: Այս ժամանակ ամենքը մի-մի բաժակ օղի են խմում, օրհնելով տան ննջեցեալներին և բարեմաղթութիւններ անելով պսակուողների համար: Վերջին խօսքը միշտ լինում է «Աստուած շնորհաւոր անէ»: Ապա այդ գերդաստանի ամենածեր կինը վերցնում է մաղը և մի քիչ ալիւր մաղում. խրան հետևում է քաւոր կինը: Յետոյ հացթուխը գրեթէ բոլոր կանանցից նուէրներ ստանալով սկսում է մաղել: Երբ գալիս է աղ ձգելու ժամանակը՝ կանայք նորից շրջապատում են տաշտը և նոյն, ամենածեր պառաւը հանդիսաւոր կերպով վերցնում է և մի-մի բուռ աղ ձգելով տաշտի մէջ՝ ասում է. «Էս՝ այսինչ մեռելի հոգուն», «էս այսինչ», «էս բոլոր մեռելների օրհնութիւնը ընի էս տանս վրայ»:

Այնուհետև կանայք հեռանում են տաշտի մօտից, թողնելով տան մօտիկներին հաց թխելու հոգսը, իսկ իրենք զուարճանում, պարում, հաց են ուտում և ցրում:

Յաջորդ օրը, հինգշաբթի, հարսնացուի տանն են հաց թխում, համարեա միւսնոյն ձևով:

Թէ՛ թաղուորի և թէ՛ հարսնացուի տանը հրաւիրեալների հաց ուտելուց առաջ դերձակը բերում է հարսանեկան հանդերձները, որ «տեսնեն»: Հրաւիրեալները նայում են և «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասելով մի քանի կոպէկ նուէր են տալիս դերձակին, որից գոյանում է 2-15 բուրլի:

Գիմէթափէլ.—Հինգշաբթի օրը տղայի տէրը հրաւիրում է մօտիկ ազգական տղամարդկանց և նրանց հիւրասիրում ճաշով: Այս օրը կոչւում է գինէթափէք, որովհետև այդ ազգականների օղնութեամբ կարասներից քաշում են գինին և լըցնում շշերն ու գաւերը: Երեկոյան ժամերգութեան միջոցին տղայի տէրը հրաւիրեալներից մի քանիսի հետ գնում է եկե-

ղեցի և քահանային «Հոգոց» ասել տալիս իւր գերդաստանի բոլոր ննջեցեալների համար: Յետոյ քահանային առած՝ զնում է մօտիկ, սգաւոր ազգականների մօտ և այնտեղ Հոգոց ասել տալիս նրանց ննջեցեալների համար:

Մկռակոյչի. — Ուրբաթ օրը, առաւօտեան, զաւակները տղայի կտրան կանգնած ածում են սահարի եզանակը, որով բոլոր գիւղացիներին հարսանիքի են հրաւիրում: Մի քանի հոգի էլ շրջում են գիւղը և բոլոր պատահողներին հրաւիրում: Փեսացուի հայրը կամ տան մեծերից մին, մի շիշ օղի, մի ափսէ փլաւ, վերան մի եփած և փորը թթուով լցրած հաւ դրած՝ տանում է քաւորին և հրաւիրում հարսանիքի: Եթէ քաւորը սգաւոր է՝ յիշեալ ընծաների վրայ աւելացնում է նաև մի արխալուղացու կամ մի զոյգ չմոշկ:

Ջանգեգուրում ևս քաւորը գերդաստանական է և առանց շատ մեծ պատճառի չեն փոխում: Հարկաւոր չէ, որ միշտ մի-և-նոյն անձը լինի քաւոր, այլ որ միշտ միևնոյն գերդաստանից լինին նրանք: Հարսը շատ յարգում է քաւորին, նրա դռան մօտով երբէք չէ անցկենում, նրա հետ երբէք չէ խօսում:

Քաւորին հրաւիրելուց յետոյ, թագուորցին էլ մի երկու ընկերի հետ շրջում է մօտիկ ազգականների տները և իւր հօր կողմից հրաւիրում հարսանիքի:

Հրաւիրեալները քիչ ժամանակից զսլիս հաւաքւում են փեսացուի տունը և անմիջապէս հիւրասիրւում մի-մի բաժա/օղիով, որ խմում են «Աստուած շնորհաւոր անէ» բարեմաղթութիւնով: Մի քանի ժամից հաց են տալիս և մատուցանում պասուլայ կերակուրներ—կարտոֆիլ, ձիթով փլաւ, սոխ և բողի:—Առատութեամբ խմում են զինի և երկար բարեմաղթութիւններ անում:

Ճաշից յետոյ թագուորցուն ընտրում է երիտասարդներից մի փեսաղբէր, որ պսակի միջոցին իւր կողքին կանգնած պիտի լինի և միշտ իրեն հետևի, և մի քանի մականներ, որոնց պարտականութիւնն է միշտ ուղեկցել թագուորին և հոգ տանել, որ հարսանիքը որքան կարելի է ուրախ անցնի:

Երեկոյեան մօտ թագուորը, քաւորի և փեսաղբօր հետ, մականերով շրջապատուած, գնում է հարսնացուի տան դուռը, տանելով մի եղ: Քատ անգամ եղի վիզը զարդարուած է լինում մի շարոց խնձորներով: Եղի յետևից գնում է մորթողը, դանակը ձեռին: Բալօրի առջևից գնում է զուռնաղաւալը: Հարսնացուի դուռնը բաւական ածելուց յետոյ՝ մտադործը վալը է գլորում եղը, իսկոյն թագուորացուն և քաւորը աջ ոտները դնում են եղի վրայ: Քաւորը մի քանի կոպէկ նուէր է տալիս մտադործին, և նա մորթում է եղը: Երբ ցայտում են արեան առաջին կաթիլները՝ քաւորն իսկոյն թաթախում է մատը ալդ արեան մէջ և խաչաձև քսում թագաւորի ճակատին: Այս միջոցին ազգական մի կին մի թել է հանգուստում, որպէսզի քաջքերը հանգուստուած, կապուած մնան: Այս հանգուստը բաց են անում թագի վերացումից յետոյ:

Եղի կէսը տալիս են հարսնացուի տնեցիներին, իսկ միւս կէսը բերում են թագուորի տունը:

Միւսնոյն օրը թագուորի տնից հարսնացուի տունն է ուղարկւում ճաւղը—այն բոլորը, ինչ որոշուել է նրմնապան կտրելիս:

Նոյն երեկոյին բարեկամները նորից հաւաքւում են փեսացուի տունը, ուր քիչ ժամանակ անցկացնելուց յետոյ՝ առաջ են բերում քթերը, այսինքն հարսնացուին ընծայելի զգեստները, սկուտեղի վրայ դրուած: Քահանան օրհնում է քթերը. որի ժամանակ թագուորացուն իւր գդակը, իսկ քաւորը իւր սուրը դնում են հանդերձների մօտ, որ նոյնպէս օրհնուին:

Սափեելու ծէսը.—Նոյն երեկոյին թագուորը նստում է մի աթոռի վրայ, քաւորը մի մոմ ձեռին կանգնում է նրա աջ կողմը, մակաները, ձեռներին մոմ, շրջապատում նրան: Սափելիչը հանդիսաւոր կերպով սափրում է թագուորի մօրուքի կէսը և յետոյ կանգնում և ասում.

—«Քէրատը կտրում չի, մի բան ա օգուտ»:

—Հինչ ա օգուտ, հարցնում են մակաները:

—«Մին ծեռ» (20 կոպէկանոց), ասում է սափրիչը և հայելին տալիս թագուորի ձեռքը:

Անմիջապէս թէ մականները և թէ բոլոր հրաւիրեալները համբուրում են թագուորի ճակատը, միքանիսը չորացրած թուփ, խնձոր, չամիչ, միրգ տալիս թագուորին և միքանի կոպէկ դնում հայելու վրայ՝ իբր նուէր սափրիչին: Վերջինս բարձր բղաւում է. — «Ձէ՛ն կենայ, քու տղին ա փոխ ընի, հուր (ով) ունի Աստուած պինդ ձեռօք պահի. հուր օնի ոչ՝ Աստուած տայ: Իս էլ քու բաժինդ», ասում է սափրիչը և տուած դրամի համեմատ մի քիչ էլի սափրում:

Գորիսում և միքանի այլ գիւղերում սափրիչը աւարտում է սափրելը և ապա նուէրներ խնդրում:

Նրբ այլևս նուէրներ ստանալու յոյսը կտրում է՝ ապա սափրիչը դնում է ձեռը թագուորի վրայ և օրհնում նրան՝ ասելով. «Գրիգոր Տաթևացու, ՍՀան Որոտնեցու, երեքհարիւր վաթսուներկից հայրապետի, տասերկու առաքեալի և մեր երկնային տէր Յիսուս Քրիստոսի օրհնութիւնը ըլի թագաւորին աւ թագուհու գլխին»: Բոլորը պիտասխանում են. «Ամէ՛ն. Աստուած շնորհաւոր անէ»: Այնուհետև սափրիչը վերջացնում է. քրբ թագուորը վեր է կենում՝ նրան շնորհաւորում են, ասելով. Թրաշտ (սափրուիլ) անո՛ւշ:

Թագուորի հանդիսաւոր կերպով լողանալը, որ դեռ պահպանւում է Ջաւախքում՝ այստեղ վերացել է: Միայն մնացել է Հարսնացուին լողացնելու սովորութիւնը: Հարսանիքից միքանի օր առաջ ազգական կանայք տանելով իրենց հետ եղածու, իրար հետ խառնուած մեղր ու կարագ՝ գնում են Հարսնացուի մօտ և լողացնում նրան:

ՀԱՄԱՄԱՆԱ. — Թագուորին սափրելուց յետոյ միքիչ պարում են և ապա գնում Հարսնաւ: Մի սկուտեղի մէջ դնում են Հարսնացուին տանելու զգեստները — քթեթը — որ սովորաբար լինում են. մի մթանայ (մուշտակ), մի չարղաթ, մի շապիկ, մի գօտի, և մի գոյգ չմոշկ, մէջը չամիչ ածած: Սկուտեղը դնում են մի երիտասարդի գլխին: Բոլոր Հարսնաւորները վառած մեղրամոմեր են ունենում ձեռներին. մի երկու հատ էլ ձաւալլա են վերցնում (կուպրի մէջ թաթախուած և մի երկար ձողի ծայրին կապած ցնցոտիներ են, որ վառում են իբրև ջահ):

Զուռնա-ղաւալի առաջնորդութեամբ բոլորը դուրս են գալիս և ուղևորուում դէպի Հարսնացուի տունը: Թագուորը, աջ կողմից քաւորը, ձախից փեսաղբէրը, շրջապատուած մականներով՝ առաջ է գնում. նրա առաջ փթեթ տանող երիտասարդը, փթեթը գլխին դրած պարում է: Տեղ-տեղ կանգնում է Հանդիսաւոր դնացքը, թոյլաշին, — պարի կարգադրիչը — ձեռի երկար ճիպոտով յետ է քշում Հարսնուորներին և մի կլոր տեղ բաց անում. ապա հրաւիրում է լաւ պարողներին պարել թագաւորի առջև, ուռն կանչել: Վերջապէս հասնում են Հարսնացուի տունը: Զուռնա-ղաւալին կտրում է դռան առաջը և չէ թոյլ տալիս ներս մտնել՝ սինչ և որ քաւորից միքանի կոպէկ նուէր չէ ստանում:

Բացում է դուռը, բոլորը խուժում են ներս: Թագուորը Համբուրում է Հարսնացուի հօր և միւս բարեկամների ձեռքերը և քաւորի ու փեսաղբօր հետ միասին կանգնում փեառդայի մօտ¹⁾: Իսկոյն տան մեծը մօտենում է նրան և մի նուէր տալով, խնդրում է նստել: Թագուորը նստում է, իսկ մականները պարում են և պար ածում քթեթ բերողին: Վերջապէս մի ընծայ էլ տալիս են քթեթ բերողին և առնում քթեթը նրա ձեռքից: Ապա բոլորն ընթրում են և ցրւում: Մնում են միայն թագուորը, քաւորը, փեսաղբէրը և միքանի մօտիկ մականներ: Այս միջոցին զոնքանչը նորից հիւրասիրում է թագուորին փլաւով և հաւով, և այս կոչւում է «շնթուկաճաշ» կամ «թաքուն պատառ»:

Քրքթօրհնանք. — Զաբաթ առաւօտ մականները նորից խմբւում են Հարսնացուի տանը: Քահանան օրհնում է թագաւորի տնից բերուած քթեթը, որի առաջ կանգնած է լինում թագուորը իւր քաւորով ու փեսաղբէրով: Քթեթի վրայ դնում են նաև Հարսնացուի հօր կողմից թագուորին ընծայուելու գօտին և դիտարկը: Երբ օրհնութիւնը աւարտւում է և քահանան խաչհամբոյր է հաւաքում՝ քաւորը միքանի կոպէկ նուիրում է Հարսնացուին շորեր հագնող կնոջը, որպէսզի վերջինս

¹⁾ Սենեակի մի անկիւնը վարագոյրով (փեառդայ) կտրւում են հարսին առանձնացնելու համար:

պատառէ Հարսնացուին նուէր բերուած շապկի օձիքը: Երբ Հարսնացուին Հագցնում են՝ հրաւիրում են սկեսայրին, գօտին՝ կապի: Սա էլ միքանի կոպէկ ընծայելով շորեր Հագցնող կնոջը, երեք անգամ ձգում է գօտին Հարսի զլխով և ոտների մօտից վերցնում և ապա նրա մէջքը կապում, կամացուկ խփելով մէջքին և ասելով. «Աստուած մին դոջ տղայ տայ»:

Ապա որդոց տէր մի մարդ բռնելով Հարսնացուի ձեռքից՝ «փեարդից» Հանում է նրան և բերում կանգնեցնում է տան մէջ տեղը, Թագուորի մօտ: Սրանք երկուսը չոքում Համբուրում են օջախ^{*)}, ապա բոլորը ուղղում են դէպի եկեղեցի: Առջևից գնում է քաւորը, մի Հաստ մոմ ձեռին, նրան Հետևում է Թագուորը, Հարսի ձեռքը բռնած, իսկ սրա մօտից՝ Հարսնաքուրը:

Ձուռնա-ղաւալը մի կողմից, մակարնիրը միւս կողմից՝ ահագին աղմուկ բարձրացնելով առաջ են գնում: Ամբողջ գիւղը Հաւաքւում է դիտելու: Երբ Հասնում են եկեղեցի՝ քաւորը միքանի կոպէկ է ընծայում Ժամակօչին, որ բաց անի դուռը: Մակարներից մի քանիսը մնում են դռանը, միւսները մտնում եկեղեցի:

Երբ քահանան կատարում է պսակի խորհուրդը և Թագուորի ու Թագուհու ձեռքերը միմեանց տալիս՝ Թագուորը յայտնի կերպով միքանի քօան կոպէկանոցներ է դնում Թագուհու բուռը: Եւ երբ քահանան գինին տալիս է Թագուորին խմելու՝ առաջ է գալիս Հարսքուրը, առնում է գինու բաժակը և մնացածը խմացնում է Հարսին:

Պսակի խորհուրդը կատարուելուց յետոյ՝ քահանան խաչը տալիս է Թաւորի ձեռքը, իսկ Աւետարանը՝ Հարսի, և հրաւիրում է Հարսնեւորներին խաչՀամբոյր դնել Աւետարանի վրայ:

Վերջապէս Հարսնեւորները յետ են դառնում, այս անգամ ուրիշ ճանապարհով անցնելով: Հարսն ու փեսան դարձեալ միմեանց ձեռք բռնած, միահաւասար առաջ են գնում: Ազգա-

*) Առաջները սոյն օրը Թագուորը շրջում էր իւր ազգականների տները եւ համբուրում նրանց օջախները: Տնեցիներն էլ նուէրներ էին տալիս նրան:

կան կանայք, Հարս ու փեսան իրենց դռնովն անցնելիս՝ օղի, զինի, ձուռձեղ, եղ ու մեղր ե՛ր դուրս բերում և նրանց հիւրասիրում:

Բոլորը նորից վերադառնում են Հարսի դուռը, ուր Հարսին կրկին փեարսի յետևն են ուղարկում, իսկ իրենք նստում Հաց ուտելու: Սովորաբար մատուցանում են բոգբաշ, բուղլամայ և եախնի: Ճաշից յետոյ Հարսնւտորները ցրւում են, մնում են միայն մօտիկ ազգականները: Ա.ս միջոցին ցոյց են տալիս օժիտը: Գործիսում և միջանի դիւղերում օժիտը ցոյց են տալիս միայն փեսայի տանը, երբ արդէն բերուած է լինում:

Թմբկահարը իրելը Հատ-Հատ վերցնելով՝ բոլորին ցոյց է տալիս և բղաւում է.

«Թագուորը, Թագուորի մկրներ»:

— Հրամամա, պատասխանում են մականները:

Աստու Հրամանք, ձեզ Հրամանք. խնամին Թաշուրին ու Հարսին սերին (սիրուն) տուաւ մին գեաբայ, որ եժի պակասը պակասը 10 մանէթ: Տոնը շէն, շէն կենայ:

«Չէն կենայ, շէն կենայ», կանչում են միւսները:

Սովորաբար իբր օժիտ տալիս են.

Մի ձեռք Հանդերձ.

Երկու ձեռք սպիտակեղէն.

Մի ներքնակ.

Մի վերմակ.

Երկու բրդէ բարձ.

Ղազմա—այսինքն ճակատին կապելու դրամներ, մօտաւորապէս

4 բ. արժողութեամբ.

Մի փրդաքող—(չթի վարագոյր).

Վեց զոյգ սմպետան (տոպրակի բերան կապելու թել).

Մի տաշտի մեզար (սփռոց).

Մի աղաքսակ.

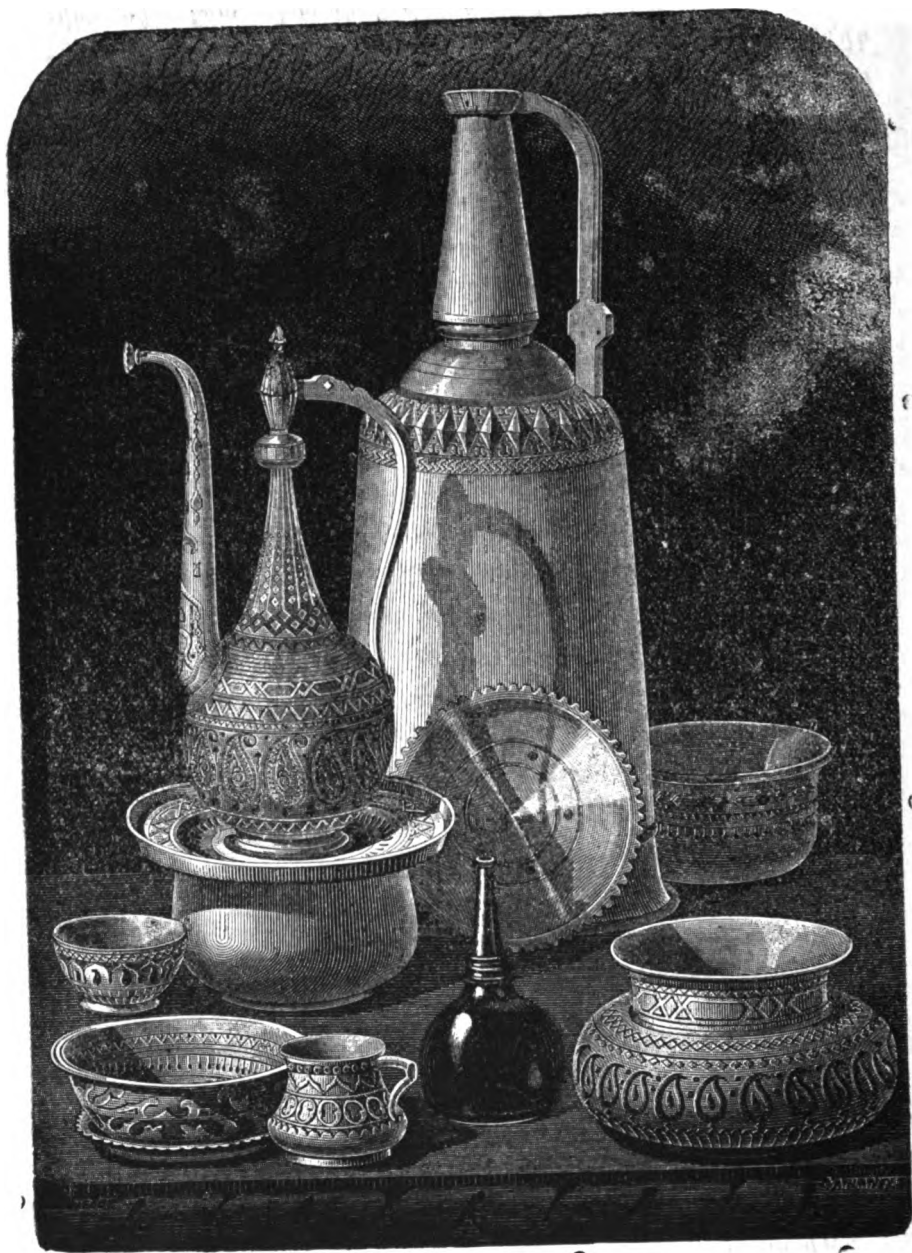
Մի սուփրա.

Մի բակեղաթ (խուրջին).

Մի կարպետ.

Մի գորգ.

Մի պղնձեայ կուժ. մի կոնք, մուշուքա և այլ պղնձէ անօթներ, որոնց ամենալաւերը ներկայացնում է հետևեալ պատկերը.

ՊՆՃԻ, անօթներ.

Օժիտը տեսնելուց յետոյ բարձում են մի ձիու, հարսնեղ-
քօրը նստեցնում վերան և պատրաստում թագուորի տունը
գնալու: Հարսի հայրը, բռնելով իւր աղջկայ աջ ձեռքից՝ տա-
լիս է թագուորի հօր ձեռքը և ասում. «Տար ամանաթդ (ա-
ւանդ) խէրը տես»: Հարսը իսկույն խոնարհւում է և համբու-
րում սկեսրոջ ձեռքը: Վերջինս շնորհակալութիւն է յայտնում
խնամսւն և հարսին տանում չանգնեցնում թագուորի մօտ:
Յետոյ հարս ու թագուոր խոնարհում, համբուրում են տան
օջախը, և ուղղւում դէպի թագուորի տունը: Առաջից գնում է
քաւորը, նրանից յետոյ թագուորն ու փեսաղբէրը, որոնց հե-
տեւում են հարսն ու հարսնքուրը: Այս վերջինս բռնում է թա-
գուորի փեշից, որպէսզի հարսի և թագուորի միջով ոչ ոք չանց-
կենայ, ապա թէ ոչ՝ նրանք կը «կոխուին» (կը կորցնեն այ-
րականութիւնը):

Ճանապարհին ազգականները սեղան են դուրս բերում—
գինի, օղի, եղաձու, մեղր ու կարագ են հրամցնում, չարղաթ,
մահրամայ են ձգում հարսի գլխին, պարում են և երգում:

Երբ հասնում են տան դուռը՝ կտրից ընկոյզ են շաղ տա-
լիս. ահագին իրարանցումն է ընկնում մականների և երեխա-
ների մէջ, որոնք աշխատում են միմեանց ձեռքից խլխլել:

Հարսը կանգնում է տան դռան առաջ, որ զարդարուած
է լինում կարմիր չարղաթով. սկեսուրը դուրս է գալիս, իւղի
պուլիկը ձեռին. հարսը մի քսան կոպէկանոց է ձգում իւղի
մէջ, մի քիչ իւղ հանում և քսում սկեսրոջ ծամբերին: Այս ժա-
մանակ սկեսուրը համբուրում է նրան, օրհնում և ներս հրա-
ւիրում. հարսը նազ է անում, և սկեսուրը մի նուէր է տալիս
և կամ խոստանում: Ապա հարսը կոտրում է շեմքի առաջ
գրուած կաւէ գաւսթը, և այնպէս ներս մտնում՝ հարս ու
թագուոր խոնարհւում համբուրում են օջախը և ապա հարսին
տանում են նրա համար պատրաստուած փեխարտի կամ կեար-
տակի յետեւը, ուր նա չէ նստում՝ մինչև որ սկեսուրը մի ըն-
ծայ չտայ: Նրա գիրկը տալիս են մի արու՝ երեխայ, որպէսզի
նա շուտով երեխայ ունենայ: Հարսի խելօքութիւնը փորձելու
համար՝ կապերտի տակ չմոշկ կամ իշու համետի կտոր են դնում,

և եթէ հարաւ հասկանում և վերցնում է՝ նշանակում է որ խելացի է: Նրան շրջապատում են տան փոքրիկները, որոնց նա չամիչ, քսակներ և գուլպաներ է ընծայում:

Այս ժամանակ հարսնադրէրը օժիտի վրայ նստած սպասում է, մինչև որ մի նուէր են տալիս նրան և ձիուց իջեցնում:

Մի քիչ յետոյ բոլորը ցրւում են: Նոյն գիշերը հարսը քնում է հարսնքրոջ հետ:

Հետևեալ օրը, կիրակի, նորից հրաւիրում են տան մեծերին, որոնց համար ճոխ սեղան են պատրաստում: Ճաշին ընտրում են մի թամաղա—սեղանապետ—որին անպայման բոլորը հպատակում են: Սրա առաջարկութեամբ խմում են Հետևեալ պարտադիր կենացները.

ա) Բոլոր ննջեցեալների և մասնաւորապէս նորապսակների ննջեցեալների ողորմաթասը.

բ) Զուխտ օջախի—երկու խնամիների—կենացը. «Աստուած էն օժախէն էս օջախին խէր տայ».

գ) Թաղաւորին և թագուհուն կենացը:

Կանչ .—Ճաշից յետոյ սկսւում է կանչը.—Թմբկահարը թմբուկը դնում է տանուտիրոջ առաջ և կանչում. «Քաւորը գայ»:

Նախ քաւորը մի քանի բուբլի դնում է թմբուկի վրայ: Թմբկահարը իսկոյն բղաւում է.

Տօնը շէն, շէն կենայ, քաւոր թիւնին (Ֆարութիւն) կանչեց (այսքան) մանէթ: Իրան որդուն փոխ ինի:

—Չէն կենայ, շէն, ձայնում են ամեն կողմից:

Երբ բոլոր հարսնւորները տալիս են իրենց նուէրները՝ գիւղի տանուտէրը հաւաքում է բոլոր փողը, հաշւում, թմբկահարի միջոցով յայտնում բոլորին և յանձնում թագաւորի հօրը: Կանչից գոյանում է 50-200 բուբլի գումար:

Հետևեալ օրը թագաւորի հայրը, եթէ գոհ է կանչի արդիւնքից՝ հրաւիրում է կանչին մասնակցողներին և հիւրասիրում հացկերութով: Ճաշից յետոյ քահանան կատարում է թագվերացումը, որի միջոցին քաւորը բռնում է թագաւորի աւ հարօի գլխին իւր թուրն ու պատեանը խաչաձև:

Նոյն երեկոյին նորապսակները առաջաստ են մտնում: Հարսընքուրը պատրաստում է անկողինը և մօտը մեղր ու գինի դնում: Իբրև կուսութեան ապացոյց՝ սաւանը խստութեամբ չէ պահանջում, որովհետև աղջկան շատ փոքրահասակ ամուսնացնելով՝ բոլորովին վստահ են *):

Երեքշաբթի օրը քեալլափաչա են եփում և առանձնապէս կանանց հրաւիրում: Ճաշից առաջ հարսը մինի առաջնորդութեամբ առաջ է գալիս և համբուրում բոլոր կանանց ձեռքերը, և սրանք գոփում են նրան, որ կոյս է մնացել և օրհնում են: Յետոյ հարսի չմոշկը դնում են մէջտեղ և բոլոր հրաւիրեալները դրամներ են ձգում նրա մէջ, որը տալիս են հարսին: Միքանի տեղեր էլ մի խնձորի վրայ են շարում դրամները և այնպէս տալիս:

Նոյն երեկոյեան նորահարսը ջուր է տաքացնում և բոլոր տնեցիների ոտները լուանում, սկսելով սկեսարից և վերջացնելով ամենափոքր տէգրով: Նախ լուանում է աջ ոտը և ապա ձախը: Ամեն մինը միքանի կոպէկ են ձգում տաշտի մէջ՝ իբր նուէր հարսին:

Չորեքշաբթի առաւօտ հարսը վաղ վեր է կենում, բակը աւելում, աղբը մի անկիւնում հաւաքում և չմոշկի մինը վերան դնում: Երբ սկեսուրը վեր է կենում՝ գոփում է հարսի ջանասիրութիւնը և միքանի կոպէկ ձգում չմոշկի մէջ, որ հարսը վերցնէ և աղբը տանի թափէ: Այնուհետև սկսում է սովորական կեանքը: Մի երկու շաբաթից յետոյ հարսի մայրը, առնելով միքանի ֆուստ սապոն, մի սանր, մի հայելի, օսաշոր (ուսաշոր), թել, ասեղ, ճաղեր, միքանի գաթալ, մի երկու խաշած հաւ և հարսի հին շորերը՝ գալիս է խնամոնց տուն «գրլիւլլվայ»: Այստեղ նա առաջին անգամ լուանում է հարսի գլուխը, մազերը սանրում և օրհնում:

*) Հարսը կոյս լինելիս մի արխալուղացու են նուիրում հարսնեղբօրը, իսկ եթէ կոյս չէ, չեն տալիս եւ յանդիմանում են:

Ծ Ա Խ Ս Ը

Սովորաբար աղջկայ կողմից շատ քիչ ծախս է լինում, իսկ տղայի կողմից ծախսը մօտաւորապէս այսքան է լինում.

ա) Նշանդրէքին.

Մի ոչխար	3— 5 ռ.
Մի գլուխ շաքար	6— 6 ռ.
Մի ֆունտ թէյ	1— 2 ռ.
Մրգեղէն	2— 3 ռ.
Օղի և գինի	10—15 ռ.
Եախա	

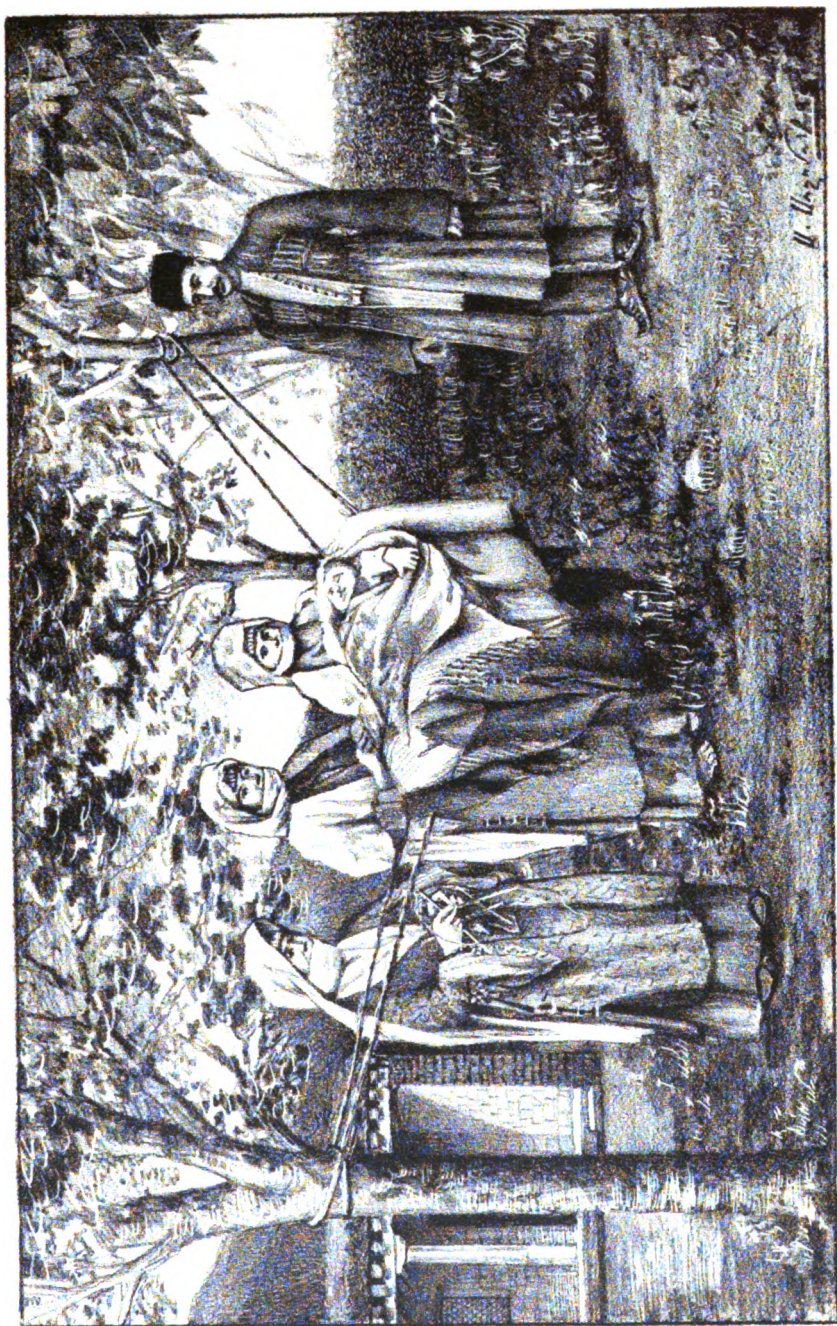
բ) Տարուայ ընթացքում

Հարսնացուին նուէրներ	10—15 ռ.
--------------------------------	----------

գ) Հարսանիքին

Մի եզ կամ մի ոչխար	3— 15 ռ.
Գինի	25— 60 ռ.
Օղի	10— 30 ռ.
Մի մոթալ պանիր	4— 6 ռ.
Հաց	10— 15 ռ.
Թէյ և շաքար	5— 7 ռ.
Ճրնհապահ	20—120 ռ.
Հարսին զղեստ	30— 75 ռ.
Ա/թ ու ահաս	6— 8 ռ.
Եկեղեցուն	1— 1 ռ.
Քահանային	5— 8 ռ.
Մանր ծախսեր	15— 20 ռ.

Ընդամենը՝ 166—411 ռ.

Mr. & Mrs. T. P. P.

ՏՂԱՅԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ.

Ջանգեղուրի շրջանի Հայ կանանց դաշտանն ընդհանրապէս սկսում է 14—15 տարեկան հասակում, և արիւնահոսութիւնը տևում է 3—8 օր: Այս միջոցին միայն հարուստներն են շոր կապում, մինչդեռ աղքատները ոչինչ չեն անում: Առաջինները օրական մի կամ երկու անգամ էլ լուացւում են և շորը փոխում:

Արաքսի և կենցաղավարութեան մէջ մի առանձին փոփոխութիւն չէ լինում այս ժամանակ: Աշխատանքն էլ նոյնն է մնում, միայն մի քանի բաներ, ինչպէս խմոր հունցել, հաց թխել, խնոցի հարել, չեն թոյլ տալիս անելու, մեղք համարելով, որովհետև այդ միջոցին նա անսուրբ է համարւում, և հաղորդութիւն առնելու էլ իրաւունք չունի:

Եթէ դաշտանն ուշանում է՝ սովորաբար ոչ մի միջոցի չեն դիմում, քանի որ օրն էլ միտները չէ լինում: Բայց պատահում էլ է, որ լողանում են:

Ամուլութիւնը աստուածային պատիժ է համարւում, ուստի և ամուլ կինը համարւում է մեղաւոր, որի պատմառով էլ դատապարտուել է այդ պատժին: Ամուլ կանայք էլ ոչ միայն որդի ունենալու ցանկութեամբ, այլ և այդ նախատինքից ազատուելու տենչով դիմում են սրբերի միջնորդութեան, ուխտ դնալով առաւելապէս Թիծեռնավանք, Տաթև, Լաստ, Պարոն-Պլոթ և այլն: Հատերը պնդում են, թէ սրբերը կատարել են իրենց խնդիրը, տալով որդիներ, որոնց վրայ միշտ մի նշան է լինում: Բայց երբ ուխտագնացութիւնը չէ օգնում՝ այն ժամանակ դիմում են հետեւեալ միջոցներին.

1). Սպանած գալլի ծնօտներից թել են կապում և միջից երեք անգամ անցնում:

2). Նոր փորած և դեռ ննջեցեալը մէջը չզրած գերեզմանի վրայով երեք անգամ ցատկում են:

3). Սպանուած մարդու գերեզմանի վրայ կանգնած՝ իրենց ձեռներին ու ոտներին ջուր են ածում և միզում:

4). Առաջին անգամ տղաքեր կնոջ տան կտրին ծածուկ միզում են:

5). Երկու ուրբաթ և մի չորեքշաբաթ, կամ երկու չորեքշաբաթ և մի ուրբաթ օր եօթը քար դնելով իրենց տակը՝ լողանում են:

Երբ առաջին անգամ զգում են իրենց յղի լինելը՝ սաստիկ ուրախանում են, և մինչև անգամ ուխտում են, որ եթէ որդի ունենան՝ «օխտը չէն ման կեան, դռներան մատաղ հըւլըքելա»:

Սկզբում ամաչելով՝ յղութիւնը թաքցնում են տան աւելի հեռու անգամներից և կենցաղավարութեան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չեն մտցնում, բայց յետոյ, երբ արդէն յայտնի է լինում սկսում են թուլթուլիկ (արձակ) շորեր հագնել, թթու կերակրներ, մրգեղէն պահանջիլ, աշխատանքից խօսափել. սակայն շատ քիչ կեսուրներ այդպիսի հարսերի նազերը տանում են: Զատ-շատերը ստիպուած են լինում սովորական կարգով աշխատել նոյն իսկ մինչև ծննդեան օրը և սահմանափակել իրենց ցանկութիւնը:

Երբ մօտենում են երկունքի օրերը՝ յղի կանայք շտապում են հաղորդուել, որովհետև «համբուրելու են մահուան դռնից», և ո՞վ գիտէ, կենդանի են մնալու, թէ ոչ:

Երկունքի ժամանակ յղի կնոջը առանձնացնում են մի սենեակում, սեան յետևը, և տան կանայք, տատմէրի հետ միասին, շրջապատում նրան: Սովորաբար հրաւիրում են նաև ծընընդկանի մօրը, եթէ միայն նա ևս յղի չէ:

Եթէ ծնունդը դժուար է լինում կանայք և մանաւանդ տատմայրն աշխատում են թեթեւացնել՝ ուտիւելով ծննդկանին փէլ մի շիշի մէջ, մի քիչ ման գալ:

Երբ ուշագնաց է լինում ահագին ազմուկ բարձրացնելով, հրացան արձակելով և երեսին ջուր սրսկելով աշխատում են ուշքի բերել: Քաւորին էլ հրաւիրում են, որ փէշով ջուր տայ:

Եթէ այս միջոցները չեն օգնում, հասկանում են, որ սա-

տանաները հաւաքուել են և կամենում են ծննդկանի լեարդը հանել տանել: Ուստի և աշխատում են օստանաներին խաբել — վերցնում են այժի լեարդ և հերգիկից դուրս նետում: Սատանաներն էլ խաբուելով՝ առնում են լեարդը և հեռանում:

Երբ հասնում է ծնելու ժամը, ծննդկանին չողեցնում են դետին, մի քիչ չոր խոտ ձգելով, և այս դրութեան մէջ ծնւում է երեխան: Նորածինը առնում դնում են մի մաղի վրայ, ընկերքը դանակով կտրում, և տանում շեմքի տակ, կամ մի ուրիշ տեղ խորը թաղում, որ մի դուցէ շները հանեն և ուտեն: Յետոյ մինչ ծննդկանը դեռ մնում է խոտի վրայ պառկած՝ տատմէրը լողացնում է երեխային, վերան աղ ցանում, բալուլում և գիրկն առած տանում կտրովը պտոյտ տալիս, դարձնում դէպի արեգակը, աղօթում և ապա իջնում, երեխայի կրկին մաղի վրայ դնում: Ապա ծննդկանին մէջքից ներքև լուանում է, անկողնում պառկեցնում և երեխային նրա աջ կողմը դնում:

Այս անելուց յետոյ՝ տատմէրը վազում է մօտիկ ազգականներին «աչքելուսանք», աւետում է նրանց երեխայի ծնունդը և մի քանի կոպէկ կամ ձու նուէր ստանում:

Ընդհանուր և մեծ ուրախութիւն է տիրում՝ երբ նորածինը արու է լինում. մինչդեռ աղջիկ լինելիս՝ եթէ ոչ տըխրում՝ գոնէ չեն էլ ուրախանում, և բոլորն էլ ասում են. Աստուած գլխին էլ մին տղայ տայ:

Լուրն առնելով՝ ազգականներն ու հարեանները շտապում են ծննդկանին տեսութեան, բերելով իրենց հետ «ծննդկագաւաթ», որ բաղկանում է եղաձուից, եղ ու մեղրից, և այլն:

Այս միջոցին ծննդկանը, նրա հետ և ամբողջ տունը անսուրբ են համարւում, ուստի և՛ զատում են ծննդկանի բաժակը, ափսէն, գդալը և այլն և չեն թոյլ տալիս, որ սա որևէ բանի դիպչի: Քահանային էլ հրաւիրում են, որ գայ տունը փարատէ: Եւ որովհետև կինը անսուրբ է և չարերը հեշտութեամբ կարող են նրան խփել՝ ուստի պահպանութեան համար նրա բարձի տակ դնում են Նարեկ, սուր, դաշոյն և այլն, իսկ կըրծքին և տեղաշարին ասեղ են շալուկում:

Առաջին օրը ծննդկանին տալիս են կինամոնով պատրաստուած թէյ և եղաձու, իսկ նորածնին շատ անգամ կաթ չեն տալիս, որպէսզի Համբերող լինի:

Երկրորդ օրը տատմէրը լողացնում է երեխային, աղից Հանում, բալուլում և կրկին դնում մօր աջ կողմը, որովհետև աջ կողմում գտնւում է բարի հրեշտակը, մինչդեռ ձախում՝ չար հրեշտակը: Այնուհետև միայն երկու օրը մի անգամ են լողացնում երեխային, և օրը երկու անգամ բալուլը փոխում:

* * *

Մկրտութիւնը կատարւում է ծննդեան 3—7 օրը: Տատմէրը տանելով քաւորին մի ափսէ փլաւ, վերան մի խաշած Հաւ դրած՝ հրաւիրում է գալ երեխան կնքելու: Նա էլ մի քանի կոպէկ և կամ ձու, աղ է տալիս տատմօրը նուէր: Որոշեալ ժամին քաւորը վերցնելով կէս արշին կտաւ, (որ անց են կացնում երեխայի գլուխը և կոչւում է կնկուղ), ինչպէս և մի արշին չիթ, կամ թաւշեայ կտոր և կամ մի «եայլուխ» գնում է եկեղեցի: Տատմէլն էլ երեխային, երբեմն մի քանի բարեկամ կանանց հետ, տանում է եկեղեցի, ուր քահանան կատարում է մկրտութեան խորհուրդը: Սովորաբար քահանան ինքն է ընտրում երեխայի անունը և շատ քիչ դէպքերում իրենք ծնողներն են որոշում:

Երեխային տալով քաւորի զիրկը, քահանան շուրջառը ձգած, շարական ասելով՝ բերում է տուն, ուր Հաւաքուած են լինում բարեկամ տղամարդիկ և կանայք: Այստեղ, ծննդկանի կողքին դնում են մի մաղ, վերան մի Հաց ձգում և երեխան դնում վերան: Երբ քահանան աղօթքը վերջացնում է՝ քաւորը վերցնում է երեխային և տալիս ծննդկանին: Սա էլ խոնարհւում, Համբուրում է քաւորի ոտը, յետոյ բալուլը և վերցնում երեխան, դնում իւր աջ կողմում: Իսկ քահանան առաջարկում է Աւետարանը Համբուրել և խաչՀամբոյր ձգել: (Այս միջոցին Հանգիստականներից մի քանիսը հեռանում են, որ խաչՀամբոյր չտան):

Անմիջապէս տղամարդիկ առանձին Հացի են նստում: Մա-

տուցանում են 2—3 տեսակ կերակուր: Յատուկ այս դէպքերի, համար որոշուած կերակրներ չկան: Հացից յետոյ տղամարդիկ, բարեմաղթելով նորածնին և նրա ծնողաց երկար կեանք և երջանկութիւն՝ ցրւում են: Այնուհետև կանայք են նստում հաց ուտելու:

Եթէ նորածինը առջինեկ է՝ քաւորին մի արխալուղացու ընծայ են տալիս. սա էլ ծննդկանին է մի բան նուիրում:

Չորս օրից յետոյ նորից գալիս է տատմէրը և երեխային մեռոնջրից հանում— լողացնում է նրան մի մաքուր ամանի մէջ և ջուրն ածում օջախը կամ թոնիրը, իսկ, եթէ շատ է՝ նաև դետը: Լողացնում է նոյնպէս ծննդկանին, մեռոնջրից խառնելով՝ նրան լողացնելու համար տաքացրած ջրի հետ: Յետոյ իւր վարձ ստանում է հնգական ֆունտ աղ ու ալիւր, 2—3 ֆ. ձաւար, մի ֆունտ բրինձ, և գուցէ մի քանի կոպէկ, շնորհակալ է լինում տնեցիներից և գնում: Տատմէրին տուածները նախապէս պտտեցնում են ծննդկանի զլխով:

Մեռոնջրից հանելուց յետոյ առաջին անգամ դնում են օրօրոցում, որի կամարից կապում են դանազան ուլունքներ, երեխային չարերից և չար աչքից ազատ պահելու յուսով, և մի քանի վէգեր ու խաղալիքներ, երեխային զբաղեցնելու նպատակով:

Այնուհետև ծննդկանը մի քանի օր ևս պառկած է մնում, ապա վեր է կենում և սկսում է զբաղուել տնային գործերով, սակայն զգուշանում է արև տեսնելուց, որ տևում է 3 շաբաթ՝ եթէ նորածինը աղջիկ է, և 4 շաբաթ՝ եթէ տղայ: Այս ժամանակամիջոցն անցնելուց յետոյ, ծննդկանը լողանում է՝ այդ նպատակով պահած մի սրուակ մեռոնջուր խառնելով ջրի հետ, և ապա թէ դուրս է գալիս, նայում է արեգակին և խաչակնքում:

Երբ ծնելուց յետոյ առաջին անգամ նա գնում է աղբիւրից ջուր բերելու՝ մի շամփուր է ձեռն առնում, և ցօրեն ու բրինձ ածում աղբիւրի ակը:

Երեխայի խնամատարութիւնը ամբողջովին մօր վերայ է թողած: Նա է կերակրում նրան իւր ստինքով 2—3 տարի:

Իսկ եթէ նա կաթ չէ ունենում՝ գործ է ածում կովի կաթը, հետը փոքր ինչ շաքար խառնելով: Ոմանք էլ ոչխարի կաթ՝ են գործ ածում, հետը մի քիչ ջուր խառնելով:

Երբ ուզում են երեխային ծծից կտրել՝ ցեխ, կամ կուպր են քսում ստինքին, որպէսզի երեխան զգուի, և այս ժամանակ շարունակ մրգեղէն են տալիս նրան:

Առաջին ատամները հանելիս «կեղքահատիկ» են անում: — Խաշած ցորենի հետ խառնում են շաքարեղէններ և ածում երեխայի գլխին: Այս միջոցին երեխայի առաջ մի դանակ և մի սանր են դնում գուշակութեան համար, ինչպէ՜ս Սիսիանում. եթէ երեխան առաջ գանակը վերցնէ՝ գուշակում են, որ եղբայր է ունենալու, իսկ եթէ սանրը՝ քույր:

Որպէսզի երեխան շուտով ոտք ելնէ՝ մի փայտ են տնկում և վերան մի ուրիշ փայտ անց կացնում, այնպէս որ պտույտ գալ. յետոյ երեխային բռնել են տալիս այդ փայտից և պտույտ ածում: Բայց եթէ այդ չէ օգնում և երեխան երկար ժամանակ ոտք չէ ելնում՝ նրան տանում են Ծիծեռնավանք, Ագառաւի քարի առաջ մոմ վառում, մի մեխ կամ մի ձու դնում քարի տակ և երեխայի ոտներին ջուր ածում:

Լուսնոտ երեխային տանում են բոյաճու (կտորեղէն ներկող) խանութը, մի վառած մոմ տալիս ձեռքը և ստիպում նայել ներկի կարասի մէջ: Այս միջոցին բոյաճին էլ աղօթում է, և երեխան, առում են, լաւանում է:

Երբ երեխան կոխում է, այսինքն լղարում և նուազում է՝ նրան անց են կացնում սպանած գայլի ծնօտներից կապած կաշու միջով:

Նոյն նպատակով չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակի օրերը երեխային տանում են անճաշակ մեռնողի գերեզմանի մօտ, բռնում են նրան այն տեղերում, որտեղ ննջեցեալի ոտներ, գլուխը և սիրտն են ընկնում, և երեքական անգամ ջուր են ածում երեխայի գլխին:

Եւ կամ երեխային բռնում են սատկած շան կամ կատուի • վերայ և գլխին ջուր ածում:

Երեխայի փորը ցաւելիս՝ տրեխի փողը նրա սրտի մօտ

քունած երեք անգամ կապում են և արձակում: Սա կոչում է «գոլինջ»:

Եթէ երեխան լալկան է՝ կրծքին սատկած իշի կաշի են դնում:

Եթէ երեխան քուն չէ լինում՝ օձի շապիկ են դնում նրա բարձի տակ:

Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Ջանգեգուրում ընտանեկան կեանքը շատ չէ տարբերում Սիսիանի ընտանեկան կեանքից. միայն այստեղ «նահապետական գերդաստանը» աւելի արագութեամբ է քայքայւում, տեղի տալով «ընտանիքին»: Այս քայքայուող, նահապետական գերդաստանի մէջ այլևս չէ թագաւորում նախնի սէրն ու համերաշխութիւնը: Հայրը թէև համարւում է գերդաստանի մեծ, թէև նա կատարեալ իրաւունք ունի գերդաստանի իւրաքանչիւր անդամի և բոլոր ստացուածքի վրայ՝ բայց այժմ նա շատ դէպքերում ստիպուած է գործ գնել իւր այդ իրաւունքները, կամաւ կուրանալ և խլանալ, որովհետև գերդաստանի անդամները ալլւս նախնի հնազանդութիւնը չեն ցոյց տալիս. ինքնուրոյն և ազատ լինելու ձգտումը այժմ շատ վաղ է զարգանում գերդաստանի փոքր անդամների մէջ, մանաւանդ երբ սրանք միքանի տարի պանդխտական կեանք են վարում:

Միւլենոյն բանն է և գերդաստանի մօր վերաբերութեամբ: Թէև նրա մէջ է կենդրոնանում տան ներքին կառավարութիւնը, թէև նրա ձեռին են տան բոլոր բարիքների բանալիները, թէև նա է կոչուած հրամայելու, գործի դնելու հարսներին ու աղջիկներին՝ բայց և այնպէս շատ բաներում նա այժմ ստիպուած է զիջել իւր հարսներին և նրանց խօսքովը նստել կանգնել:

Այսպիսի գերդաստանում կեանքը հետևեալ կերպով է ընթանում:

Առաւօտը վաղ, արշալուսին, փոքր հարսը վեղ է կենում և սափորն ուսին գնում է աղբիւրից ջուր բերում. ապա աւելում է բազը, անասունների աղբը ձեռքով շաղախում, «քեարմա» (քակոր) շինում և խփում պատերին: Յետոյ լուացում է և գնում սկեսուրին արթնացնում, շորերը հագցնում, ձեռին ջուր ածում, որ լուացուի, ապա մի ներքնակ է ձգում և ճախարակը մօտը դնում, որ նստի մանէ: Պառաւը երեսը լուանալուց յետոյ դառնում է դէպի արևելք և ցած ձայնով աղօթում, ապա միքանի անգամ խաչակնքում և նստում ճախարակ մանելու: Անմիջապէս փոքր հարսը սկեսրայրի շորերն է տալիս և օգնում նրան հագնուելու. յետոյ նրա ձեռին ջուր ածում, երեսսրբիչ մատուցանում, և երբ նա սրբւում է՝ առնում է երեսսրբիչը, համբուրելով սկեսրայրի ձեռքը:

Այս միջոցում գերդաստանի միւս անդամներն էլ վեր կացած են լինում, միշտ կանայք տղամարդկանցից առաջ: Իսկոյն փոքր հարսը հաւաքում է բոլորի անկողինները և աւելում սենեակը:

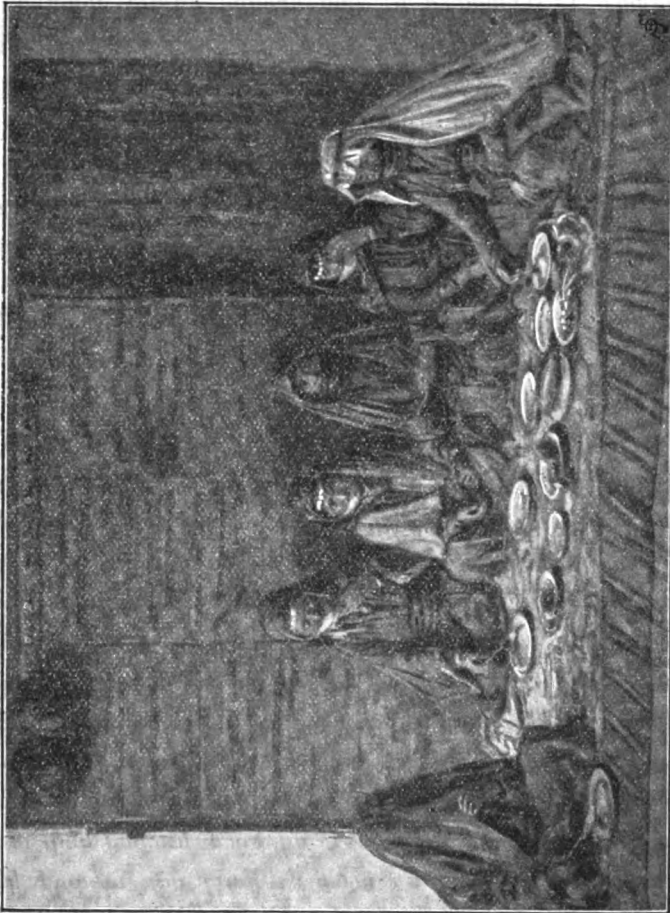
Տղամարդիկ, եթէ ձմեռ լինի՝ անմիջապէս գնում են գոմ, անասուններին դարմանելու, իսկ եթէ ամառ՝ մի-մի բաժակօղի են խմում, մի կտոր հաց ու պանիր դնում զրպանները և գնում հանդը աշխատելու:

Միքից յետոյ սկեսուրը պատուիրում է մեծ հարօին՝ մի տեսակ կերակուր եփել, որ սովորաբար լինում է՝ կարտօֆլիլ, մաշ, (լոբի), քշովան (քաշովի փլաւ), մսով բոգրաշ, փլաւ, հելատ (թանով սպաս), կաթնաւ (կաթնով սպաս) և այլն:

Փամը 8-9-ին կերակուրը պատրաստ է լինում, և փոքր հարսը տղամարդկանց համար «հաց է դնում» — դետին սըփուում է մի սփուոց, հացեր, գդալներ շարում, մի շոր էլ մի անկիւնը դնում՝ ձեռները սրբելու համար:

Նախ տան մեծը նստում է «հացի գլուխը», այսինքն սեղանի վերի, պատուաւոր ծայրը, յետոյ տղամարդիկ և երեք տարեկանից բարձր արու երեխաները՝ աւագութեան կարգով: Երբեմն գերդաստանի մայրն էլ է նստում ամուսնու և որդիների հետ հաց ուտելու, սակայն նրանցից միքից հեռու, և ուտելիս էլ,

շալը միքիչ առաջ է քաշում և դէպի յետ դարձած ուտում, ամօթ համարելով ուղղակի նրանց ներկայութեամբ հաց ուտելը. նա սովորաբար հարսների հետ է հաց ուտում: Տան ծառան էլ տղամարդկանց հետ միասին է նստում: Փոքր հարսը մատուցանում է կերակուրը կամ մի մեծ ամանով, որի միջև

բոլորն էլ ուտում են, և կամ խորաքանջիւրին առանձին փսխելէ: Ամառը տղամարդիկ սովորաբար հանդումն են հաց ուտում, և միշտ փոքր հարսն է նրանց հաց տանողը: Տղամարդկանցից յետոյ հաց են ուտում կանայք: Սովորաբար սկեսուրը նստում է ամենալաւ տեղը, նրան շրջապատում

են հարսները, իսկ փոքր հարսը նստում է փոքր ինչ հեռու, մի անկիւնում, կարմիր չարդաթով քողարկուած: Հաց ուտելիս՝ հարսները ձեռով բռնում են երեսի մօտ լաչակից և միքիչ առաջ քաշում, որպէսզի սկեսուրը չտեսնէ, թէ ինչպէս են նրանք պատառը բերանները տանում: Իսկ փոքր հարսը փոքր ինչ բարձրացնում է չարդաթը և նրա տակից գդալը բերանը տանում:

Հացի ժամանակ փոքր հարսն է ծառայում, հացից յետոյ էլ նա է ամանները հաւաքում, լուանում: Սկեսուրը դարձեալ նստում է ճախարակը մանելու. աւագ հարսը սանտրեքով բուրդ է գզում և կամ ճախարակ մանում *): Երկրորդ հարսը, որ արդէն կովերը կթած է լինում՝ զբաղւում է կար ու կարկատանով: Միւսները, եթէ կան՝ կապերտ, գորգ, գուլպա են գործում և այլն: Առհասարակ կանայք կատարում են հետևեալ աշխատանքները. — Ե. եխաներին խնամել, կերակուր եփել, հաց թխել, ճախարակ մանել, շալ, գուլպայ, կապերտ, գորգ գործել, իւղ, պանիր շինել, կարել, կարկատել. ջուր բերել, կարտոֆիլ, լոբի ցանել, պտուղներ, նոյնպէս և կարտոֆիլ, լոբի, կանաչեղէն քաղել, քաղհանք անել, քակոր շինել, խուրձ կրել, կալը կալսել, և այլն:

Իսկ տղամարդիկ — վար անել, հունձ անել, փայտ բերել, կոտրել, թրիք քցել, անասունները դարմանել, բեռնակրութիւն անել, տրեխ կարել: Կան և արհեստներով պարապողներ:

Պէտք է ընդհանրապէս ասել, որ թէ տղամարդիկ և թէ մանաւանդ կանայք շատ աշխատասէր են: Հագիւ է պատահում, որ կինը պարապ մնայ՝ թէ՛ փողոցում, թէ՛ մինի մօտ հիւր եղած միջոցին՝ նա գուլպա է գործում և կամ կար անում:

Կէսօրին նորից հաց են ուտում, բայց այս անգամ կերամիւրը չէ լինում, այլ պանիր ու հաց կամ հաց ու պեխի, ճրխթըթոյ (աղը դրած ճակնդեղ) և այլն:

Նոյն աշխատանքները շարունակւում են մինչև երեկոյ: Երբ հնչում են եկեղեցու զանգակները՝ փոքր հարսը նորից ա-

*) Ճախարակ մանելը կազմում է սկեսուրի եւ աւագ հարսի արտօնութիւնը. միւս հարսները իրաւունք չունին մանելու:

գելում է տունը և կրակ անում. մեծ հարսը սկեսուրի հրամանով մի, երբեմն էլ երկու տեսակ կերակուր է եփում:

Երբ տղամարդիկ վերադառնում են հանդից և կամ, եթէ ձմեռ է, կերակրում են անասուններին՝ նոյն կարգով նստում են հաց ուտում, և եթէ ամառ է՝ անմիջապէս պառկում են քնելու. իսկ ձմեռները բոլորում են քուրսու շուրջը և միքիչ զրոյց անում: Տան մեծը նստում է ամենալաւ տեղը, ուր, դուռը բաց անելիս, քամի չէ փչում. նրա մօտ նստում են որդիները՝ աւագութեան կարգով. կանայք՝ միքիչ հեռու: Ճրագկալին դնում են քիւրսու վրայ, որպէսզի աւելի բարձր լինի. իսկ ճրագկալի վրայ վառւում է ճրագը սև նաւթով: Հարուստները լամպ են ունենում, ուր կախում են քիւրսու վերևից:

Խօսում են միայն տղամարդիկ, որովհետև կանայք տղամարդկանց ներկայութեամբ իրաւունք չունին խօսելու: Բացի դրանից՝ հարսները հարսնութիւն են անում—չեն խօսում—սկեսրայրի և մեծ տէգրերի հետ մինչև մահ, սկեսուրի հետ՝ առնուազը տաս տարի, (բացի առաջին հարսից, որ նրա անձնափոխանորդն է համարւում, և հարսնութիւն է անում մինչև երկրորդ հարս բերելը): Փոքր տէգրերի և տալերի հետ՝ կէս տարուց մինչև չորս տարի: Երբ հարկ է լինում խօսելու՝ դիմում են միմիկալի, կամ փոքր տալի միջնորդութեան և կամ ցածր, բայց լսելի ձայնով իրենց ասելիքն ուղղում են փոքր երեխաներին, որոնք երբեմն թոթովել անգամ չեն կարողանում: Բայց հարսները խօսում են միմիկանց հետ, միայն ոչ սկեսուրի և կամ մեծ հարսի ներկայութեամբ, որովհետև բացի սկեսուրից մեծ հարսի առաջ էլ հարսնութիւն են անում:

Երբ հասնում է քնելու ժամը՝ փոքր հարսը ձգում է անկողինները գետնին, նախապէս թաղիքներ ձգելով: Թոնրի մօտ, ամենալաւ տեղը ձգւում է տան մեծի և նրա կնոջ անկողինը, սրա մօտ աւագ որդունը և այլն, այնպէս որ մինչև անգամ այստեղ էլ աւագութեան կարգը պահպանւում է:

Նախ հանւում է տան մեծը, երբեմն աղօթքներ շշնջալով. նրան օգնում է փոքր հարսը, հանելով շորերը և յետ անելով սորելները: Նրանից յետոյ հանւում է աւագ որդին, յետոյ միւ-

սը. և քանի որ աւագը չէ պառկել՝ կրտսերը իրաւունք չունի պառկելու: Երբ արական սեռի բոլոր անդամները պառկում են՝ նոր սկեսուրը փոքր Հարսի օգնութեամբ սկսւմ է Հանուել և պառկել ամուսնու մօտ: Յետոյ միւս Հարսներն են պառկում, դարձեալ աւագութեան կարգով: Առհասարակ կանայք պառկում են իրանց ամուսինների Հետ միեւնոյն անկողնում, և եթէ միայն մի երեխայ ունին՝ նրան էլ իւրանց մօտ են առնում, իսկ եթէ երեխաները շատ են՝ սրանց Համար իրանց անկողնի մօտ յատուկ մի անկողին են ձգում և բոլորին միասին պառկեցնում: Բոլորից յետոյ փոքր Հարսը Հանգցնում է ճրագը և զգուշութեամբ Հանուելով՝ պառկում ամուսնու մօտ՝ տան ամենահեռու անկիւնում:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ա Կ Ա Ն Դ Ե Ղ Ե Ր ¹⁾:

Ականջացաւ.—Միքանի ձուի դեղնուց մի պղնձէ ամանով թեք կերպով դնում են կրա՛լի վրայ: Դեղնուցից յառաջանում է իւղ, որ ապակեայ սրուակի մէջ ածած պահում են, և հարկաւոր միջոցում 4—6 կաթիլ ածում են ցաւող ականջի մէջ:

Նուաւ տաք մոխրի մէջ խորովում, միջից կիսում և տաք տաք դնում են ցաւող ականջի վրայ:

Ծխախոտի ծուխը փչում են ականջի մէջ, որ ցաւը դադարի:

Ակսնջի շարաւ.—Երբ ականջից շարաւ է հոսում՝ ասում են ականջը ծնել է: Հին Ժամանակներում այդպիսի դէպքերում ականջների մէջ մեռոն էին կաթեցնում:

Ամուրուքիւն.—ձիբը կոնաձև կտրելով դնում են նստատեղիում:

Այրուածք.—Սպիտակ հողը ջրով շաղխտում և դնում են ալրուած տեղի վերան:

Խորոված կարտոֆիլը մանրելով դնում են ալրուած տեղի վրայ:

Աչխացաւ.—Եթէ աչքը կարմրել, արիւնով լցուել է՝ ոչխարի սպիտակ թոքից մի կտոր դնում են աչքի վրայ և մի քանի անգամ փոխում:

¹⁾ Բացի իմ հաւաքածից օգտուել եմ նաև պ. Տէր Գէորգեանի իմ խնդրով հաւաքած դեղերից և բժ. պ. Գեղեվանովի „Знахарский уѣздъ... въ медицинскомъ отношеіи“ աշխատութիւնից:

Աստուծոյ քարը (МѢДНѢЙ КУРОСЪ) ապրելով և փոշիացնելով լուծում են ջրի մէջ և կաթեցնում ցաւող աչքի մէջ:

Կծու-խոտ բոյսի արմատը եփում են և նրա ջրի մէջ բամբակ թաթախում և չորացնում են. ապա այդ բամբակը թրջում են կնոջ կաթի մէջ և դնում ցաւող աչքի վրայ:

Խորոված ձուն երկու կտոր անելով՝ շիբի (ЭВАЦИН) մանրունք են ցանում վերան և բամբակով դնում ցաւած աչքի վրայ:

Ասամնացաւ.—Փայտէ գդալի կոթը տաք մոխրի մէջ սաստիկ տաքացնում և դնում են ցաւող ատամի վրայ:

Մեխակը ձեծում, ցանում են բամբակի վրայ և դնում ցաւող ատամի վրայ:

Սխտորը ձեծում են, հետը աղ և խոզի ճարպ խառնում և դրնում ատամի վրայ:

Եթէ երեսն ուռչում է՝ զարու ալիւրից եփած խաշիլը տաք տաք քաշում են մի շորի վրայ և դնում այտին:

Արևնիստութեան դէմ գործ են ածում. վառած շորի մոխիր, կենդանիների աղը, ջրով կամ մէզով թրջում:

Բարակացաւ.—Մեծ քանակութեամբ իշի կաթ են խմում:

Բերանի բորբոս.—Պղպեղի փոշուց մի թէյի գդալի չափ ածում են մի բաժակ ջրի մէջ և նրանով բերանը ողողում:

Բոր.—Սխտորի գլխով տրորում են չորացած բորբ:

Գլխացաւ.—Գինու թունդ քացախով տրորում են գլուխը:—Սխտորը ձեծում են, աղ ցանում, վերան թունդ քացախ ածում և կապում ճակատին:—Թթու դրած վարունքը կիսում, դնում են ճակատին:

Գորգնուկ.—Օձի կաշու մի կտոր են տալիս ընդունելու:

Երեսի դեղին վերք.—Առաւելապէս փոքր երեխաներին է պատահում.—Նռան կճեպը կամ դեղին ներկած բրդի թելը աչքում են, մոխիրն ձէթով շաղախում և դրանով օծում վերքը:

Խաւաւցք.—Առաւելապէս երեխաներին է պատահում. կարմրում է գլխի կաշին և ջրակալում. $\frac{1}{3}$ Փ. լուացքի սապոն, $\frac{1}{3}$ Փ. սև նաւթ, 2 գլուխ սոխ և փոքր ինչ ոլխարի դմակ խառնում են միասին, եփում և կտաւի վերայ քսելով՝ կապում գլխին, նախապէս գլուխը ածիլելով և լուալով:

Խիաւուկ. (Бодобъ въ пахѣ).—Կթաւատի փոշին կաթով եփում և տաք-տաք կապում են ուռուցքի վրայ, և այս բանը կրկնում են՝ մինչև որ ուռուցքը հասնում է: Այս միջոցին ածիլով ծակում են ուռուցքը, որ շարաւր հոսի: Յետոյ մեղրամոմի, աչճի ճարպի և ձէթի հաւասարաչափ խառնուրդ են պատրաստում, մէջը աւելացնում են եր-

կու մսխալ քափուրու փոշի և ապա սրանից պատրուցներ շինելով՝ դնում վերքի մէջ, որպէսզի բոլոր շարաւը ծծի:

Ծաղիկ.—Ո՛չ մի դեղ չեն անում, այլ միայն աշխատում են սուրբ մնալ, առագաստ չմտնիլ, տունը հում միս չբերել, չկռուել, չհայհոյել և այլն:

Կարմրուկ.—Ո՛չ մի դեղ չեն անում, միայն կոկորդի վրայ ուռուցք նկատուելիս՝ կթաւատի փոշին կաթով եփում և դնում են վերան:

Կաթաղած ռան կծած.—Մի շիշ գինու մէջ $\frac{1}{4}$ ֆունտ սխտոր եփելով՝ խմացնում են:

Կարիճի կծած.—Դռաբըր—որ պատրաստում են խաղողի հիւթը եփելով—ջրի մէջ լուծում և տալիս են խմելու:

Կոկորդացաւ.—Խար-թութը երկար եփում են, շորի վրայ քաշում և կապում:

Կողքի ծակոց (КОЛОТЫ ВЪ БОКАХЪ).—Մի բաժակ գինու մէջ ածում են մի բուռ չորացած վարդ և մի թէլչի գդալ աղ, որ երկար եփելով՝ քաշում են մի շորի վրայ և դնում ցաւած տեղի վրայ:

Ջիբի մանրուկներ կաթի մէջ շաղուելով՝ դնում են վերքի վերայ:

Հաղլացաւ.—Քղալին հիւանդին ձեռքից բռնած պար են ածում դաւուկ-գուռնի ներդաշնակութեամբ և այս այնքան երկար, մինչև որ հիւանդը բոլորովին անզգացացած վաչր է ընկնում:

Մայասիւր.—Սափրիչը ածելիով կտրում է դուրս եկած պտուկները և վերքի վերայ սուլէյմանու (Folia Sonnae) ածում: Հիւանդներն զգուշանում են ոգելից խմիչքներից և թթու կերակրներից:

Միզարգելութիւն.—Աւելուկը խաշում են և տաք-տաք դնում որովայնի վրայ:

Մոլոխ.—Հիւանդին փաթաթում են մետաքսէ սպիտակ շորի մէջ և շուտ շուտ վերան սառն ջուր են ածում:

Յողացաւ (РЕВМАТИЗМЪ).—Օղիի մէջ կարմիր պղպեղ (СТРУЧКОВЫЙ ПЕРЕЦЪ) են ձգում և դրանով տրորում են ցաւող անդամները:

Ջան կծածի դեմ.—բակլան կամ լոբին կիսում և դնում են վերքի մէջ:

Կծող շան մազը վառում և մոխիրը ցանում են կծած տեղի վրայ:

Ջաւաւ.—Ջելսնի բոյսի մոխիրը խառնում են գինու հետ և շորի վրայ քաշելով դնում են շարաւոտ վերքերի վրայ:

Վերքերի շարաւը մաքրելու համար զփռու (սև ծառ) կոչուած ծառի արմատը երկար եփում են, ապա ջրի մէջ ալիւր խառնում և դնում վերքի վրայ:

Ոսկրացաւ.—Մորենին արմատով հանում, ածում են տաք

Թոնրի մէջ, որի ափին պառկեցնում են հիւանդին, նախապէս անկողին ձգելով: Ապա թոնիրը այնպէս են ծածկում, որ մորենուց բարձրացած գոլորշին անցնի անկողնի մէջ և քրտնացնէ հիւանդին:

Մորենին եփում են և ջրովը լողացնում են հիւանդին:

Ցաւոյ մասերը արջի ճարպով օծում են:

Նոր մորթած աչձի մորթու մէջ փաթաթում են երկու, երեք օր:

Տաք աղիւս կամ տաքացրած աղ են կապում ցաւած տեղերին:

Պղպեղը ածում են թունդ օղիի մէջ և 2—3 օր պահելուց յետոյ դրանով տորում են ցաւոյ մասերը:

Սպիտակ նաւթ են քսում:

Ոսկորի կոտրուած.—Գիւղական ոսկրաբույժը ուղղում է կոտրուած ոսկորը, յետոյ անլուաց կտաւի մի կտորի վրայ մի քանի ձուի դեղնուց և փոշիացրած խոնկ քսում և նրանով փաթաթում է կոտրուած տեղը: Ապա ուռենու ծառից պատրաստած չորս փոքրիկ տախտակներ դնում է կոտրած ոսկորի շուրջը և թելով կապում: Այսպէս մնում է 4—5 օր, ապա նորից քանդում են և նոյն դեղը կրկնում:

Հիւանդին լաւ սննդում են և յաճախ ոչխարի ոտներից և գլխից պատրաստուած խաշ ու գինի տալիս:

Ուռոյցի Ամուրձիքի.—Կթաւատի փոշին կաթով եփում են և շորի վրայ քսած՝ կապում ամորձիքին:

Քաղցուած (ҫушдз).—Նոր մորթած աչձի մորթով փաթաթում են ջարդուած տեղը: Թարմ մսով փաթաթում են:

Գարու թեփը քացախի և ջրի հետ խառնելով քաշում են շորի վրայ և կապում են ջարդուած տեղը:

Քերմ.—Տանու փիպերտից (геранъ огорожнѣй) և բրնձից առանց աղի արգանակ են եփում և ուտեցնում հիւանդին:

Մեծ քանակութեամբ ձմերուկ են ուտեցնում, որպէսզի ջերմութիւնն իջնի և ծարաւն անցնէ:

Քրգողութիւն.—Չորացրած վարդը եփելով տալիս են խմելու:

Մի կտրած.—Մի թէչի գդալ պղպեղի փոշին խառնում են նոյն չափ մեղրի և մի ձուի դեղնուցի հետ, շաղախում և կտաւի վրայ քսած կապում են վէրքին: Սովորաբար վէրքը չեն լուանում, որպէսզի «ջուր չըգողանայ»:

Սեպ միգելու դեմ.—Ստէպ միգելու հիւանդութիւն ունեցողին ուտեցնում են խոզի եփած լեարդը կամ խորոված մուկ (ծածուկ խորովելով):

Վախ.—Մօր մեզը տալիս են վախեցած երեխային ընդունելու:

Տենդ.—Մի քանի ֆունտ շոր եփում են ջրի մէջ ապա մզում,

կորիզները հանում և դրանով տրորում են հիւանդի մարմինը և աշխատում են գրանով քրտնցնել:

Քամած մածուն են քսում ծարմին:

Ուռենու կանաչ ճիւղերը ջրի մէջ եփում են և հիւանդին լողացնում այդ ջրով:

Տրիպերի ժամանակ մեծ քանակութեամբ ձմերուկ են ուտում, որպէսզի շատ միզեն:

Տրեխ տաւած.— Փսորած կաթը քաջախի հետ խառնելով քսում են շորի վրայ և դնում ցրտի տարած մասերի վրայ:

Քարի խինան թրջելով դնում են ցրտի տարած տեղը:

Փոքլուծութիւն.— Սև թաղիքի կտորը թրջելով դաթրանի (ՄԱՅՄԵ) մէջ՝ դնում են նստատեղի անցքում և ժամը մի անգամ փոխում:

Թերխորով ձուն կխտորի (ԿԵՐԽԱՆԻՑԵ ՕՐՇԻՔԵՆ) փոշու հետ խառնելով ուտեցնում են:

Պինդ եփած ձու են ուտում:

Փոքացաւ.— Պղպեղը օղիի մէջ ածում, խմում են: Կինեմոնը, պղպեղը և զանաֆիլը ջրով եփում են և խմում:

Քոս. (ՍԱՐՄԵ).— Կաւր տափակացնում են, վառարանում կարմրացնում և դնում են գլխի քոսերի վրայ:

Քոմէշի մաճնի մէջ ծծումբի փոշի խառնելով ուտեցնում են, յետոյ հինգ մաս խողի ճարպի մէջ լուծում են մի մաս սնդիկ և սրանով օծում քոստի մարմինը և անմիջապէս տաք թոնրի մէջ խօնցնում և այնտեղ մի քիչ պահելուց յետոյ լողացնում:

Քրեխնի բերել.— Քրտինք բերելու համար գործ են ածում մանուշակի ծաղիկներից պատրաստուած թէյ, կամ նրանից և բրնձից եփած արգանակ: Եւ կամ խունը բոցսից պատրաստած թէյ:

Օձի կծած.— Մեծ քանակութեամբ կովի կաթ են խմացնում:

Վառած աբեթով աչրում են կծուած տեղը:

Հրաշէկ երկաթով աչրում (ԴՊԴ) են կծուած տեղը:

ՄԱՀ. ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՅ

Ջանգեղուրի ժողովորդն էլ խոր համոզուած է, որ մարդու ճակատին զրուած է նաև նրա մահուան օրը: Նա հաւատում է, որ ոչ մի հանգամանք, ոչ մի միջոց չեն կարող փո-

Քսել այդ նշանակուած ժամը, ուստի և մեծ մասամբ անխնամ, ճակատագրի բախտին է թողնում Հիւանդին:

Երբ Հոգեւարքի ընդէն հասնում է՝ ամենայն փութով կանչում են քահանային, որ հաղորդութիւն տայ: Յետոյ վերցնում են բարձրը, որպէսզի Հոգին հեշտութեամբ ականդէ: Եւ մինչդեռ շրջապատողները լաց են լինում՝ աւելի սրտոտ մէկը փակում է մեռնողի աչքերը. իսկ եթէ աչքերը բաց են մնում՝ ցնի են քսում: Յետոյ ձեռքերը խաչաձև դնում են կրծքին և մի թաշկինակ կապում կզակովը, որպէսզի բերանը չբացուի: Պտերի բթամատներն էլ բամբակի թելով կապում են: Ապա դարձնում են դէպի արևելք և մի շոր ձգում վերան:

Այս ժամանակ հաւաքւում են ազգականները, լաց լինում և մխիթարում մօտիկներին: Հրաւիրւում է քահանան, որ օրհնում է ջուրն ու պատանը: Ննջեցեալին լողացնում են հարեւանները, եթէ տղամարդ է՝ տղամարդիկ, իսկ եթէ կին՝ կանայք, ձմեռը սենեակում, իսկ ամառը դուրսը՝ կապերտներով մի անկիւն շրջափակելով: Տաշտի հրեսին մի տախտակ են դրնում և սրա վրայ երկարացնում ննջեցեալին, երեսը դէպի արևելք դարձրած: Երկու Հոգի, ձեռներին քսակներ անցկացրած, «Աստուած Հոգին լուսաւորէ» ասելով՝ լուանում են նախ գլուխը, յետոյ կուրծքը, մէջքը և ապա աջ և ձախ ոտերը: Ա. եւ լացած ջուրը թափում են և ամանը կոտրում: Յետոյ, եթէ ննջեցեալը երեխայ է՝ ձեռին մոմ են տալիս, որովհետև «նա յուսի պէս մաքուր է»: Եթէ չափահաս և հարուստ է ննջեցեալը՝ շապիկ և վարտիկ են հագցնում, շապիկ վրայից, գօտու տեղը բամբակի թել կապում և ապա պատանքում. իսկ եթէ աղքատ է՝ ուղղակի հասարակ կտաւից պատանք են կարում և պատանքում: Չատ հարուստները դազաղ են պատուիրում, իսկ միւսներն ընդհանրապէս բերել են տալիս եկեղեցու նաժը և ննջեցեալին կապերտի մէջ փաթաթած դնում նրա մէջ: Զէյվացիները, իրենց գիւղում եկեղեցի չունենալով և դէպի Ծիծեռնասովանք տանող ճանապարհը ռաստիկ վատ լինելով՝ նաժի փոխարէն երկու ձող են գործածում, որոնց մէջ մի թռիկ է կապկապուած և վերան մի կապերտ ձգուած: Ննջեցեալը նոյն-

պէս կապերտի մէջ փաթաթած՝ դնում են այդ ձողերի մէջ և կապում, ապա ուսերին առնում և տանում Ծիծեռնականք, մի Ժամից աւելի քայլելով: Թէ դազաղի և թէ նաժի երեսին դի- ազարդ (Երեսաբաւ) են ձգում, որ երիտասարդի համար կարմիր գիւլի չլինի և լինում, միջահասակին՝ սպիտակախառն, սևա- գոյն կտորից, իսկ ծերին՝ լաստիկ շարժ—սև կտորներից:

Հարուստ ննջեցեալին մի քանի օր տանը պահում են և ապա եկեղեցի տանում, իսկ աղքատին իսկոյն և եթ թաղում են, առանց նոյնիսկ եկեղեցի տանելու:

Ննջեցեալին տնից վերցնելիս նրա տեղում մի քար են դնում, որպէսզի նրա յիշատակը հաստատուն մնայ այդ տնում:

Գրեթէ բոլոր գիւղերում կան յայտնի լալկան կանայք, որոնք հրաւիրւում են ննջեցեալների վրայ լաց լինելու: Սրանք թէ տանը և թէ եկեղեցում, շրջապատած ննջեցեալին լալիւ են և բարձրաձայն՝ երգելով թւում նրա գործերը, գովում նրա վարք ու բարքը: Սովորաբար մօտիկներից մին «մայր ողբոց» է դառնում, նստում է ննջեցեալի սնարքի մօտ, լալիս և երգում, իսկ միւսները կոկնում են նրա ասածները:

Կանայք ուղեկցում են ննջեցեալին մինչև եկեղեցի: Եթէ ննջեցեալը նշանադրուած երիտասարդ է եղել՝ եկեղեցի են բերում նաև նրա հարսնացուին, գլխին սև չարսաւ ձգած: Լալ- կան կանայք վերցնում են նշանի մատանին և նշանադրութեան Ժամանակ տրուած եախի ապասիները, որոնք մի սև թելի վե- րայ են անցկացրած՝ լալով ու երգելով՝ երիտասարդի կողմից մնա- քարով են ասում հարսնացուին:

Երբ քահանան սկսում է զանգ ասել և մի քանի կոպէկ հաւաքել՝ այն Ժամանակ կանայք փաթաթւում են ննջեցեալին և աւելի սաստիկ լալիս: Ննջեցեալի մայրը, քոյրը պատառ- տում են իրենց երեսները, քանդում, քաշում մազերը, թակում գլուխները, ուշագնաց լինում:

Վերջապէս գազաղը կանանց ձեռքից ազատելով տանում են դէպի գերեզմանատուն, իսկ կանայք եկեղեցու դռանն էլ մի քիչ սուգ անելուց յետոյ վերադառնում են տուն: Այստեղ ննջեցեալի շորերը առաջ են բերում, հոտոտում, լալիս և սուգ

ասում: Երբ արդէն յագենում են լացից՝ ապա լուացւում են, Հաց ուտում և ցրւում, իսկ ամենամօտ ազգականները մնում են գիշերելու:

Ննջեցեալը տղամարդկանց յուղարկաւորութեամբ տարւում է դէպի գերեզմանատուն: Մարդիկ շուտ-շուտ փոխարինում են դագաղը կրողներին, ամէն անգամ «Աստուած ննջեցելոց Հոգիք լուսաւորէ» կրկնելով: Կէս ճանապարհին վայր են դնում դագաղը, մի անգամ էլ գանձ ասում, մի քանի կոպէկ յօգուտ քահանայի հաւաքում և ապա, «Աստուած ողորմի ննջեցելոց Հոգուն» ասելով՝ երեք անգամ դագաղը փոքր ինչ բարձրացնում, դնում են գետնին և ապա վերցնում, տանում են գերեզմանատուն և դնում գերեզմանի աջ կողմը: Սովորաբար գերեզմանները փորում են ազգական կամ հարեան մարդիկ: Գերեզմանատունը լինում է գիւղից փոքր ինչ հեռու, շատ անգամ մի բլրակի վրայ: Գերեզմանի լայնութիւնը լինում է մի արշին, իսկ խորութիւնը՝ 2-3 արշին:

Ննջեցեալին հանում են նաժի միջից, փոքրիկ կտաւի բարձր դնում գերեզմանի մէջ և ապա մինը իջնելով գերեզմանի մէջ՝ գրկում է ննջեցեալին և պսակեցնում գերեզմանի մէջ: Այս ժամանակ քահանան օրհնում է միջիչ Հոգ ազգականներից ամենամօտի բռնի մէջ և ձգում է դիակի վրայ: Այս ժամանակ բոլոր յուղարկաւորողներն էլ մի-մի բռն Հոգ են ձգում գերեզմանի մէջ, իսկ գերեզմանի փորողները լցնում են գերեզմանը Հողով, վերան մի թումբ ձևացնելով:

Թաղման ծէսը վերջանալուց յետոյ՝ յուղարկաւորողները ուղմում են ննջեցեալի մօտիկ ազգականների ձեռքերը և «Սուրբ Հոգով մխիթարուէք» ասելով, ուղևորւում դէպի ննջեցեալի տունը «ԺմաՀաց» ուտելու: Այս սովորութիւնը ամենայն խստութեամբ կատարւում է այս շրջանում դեռ մինչև այժմ էլ: Սովորաբար մի եզ, կամ մի քանի ոչխար են մորթում, որից պատրաստում են մալբիլա, իսկ հարուստները՝ նաև փլաւ: Պասին՝ ձիթով ճաշ (փլաւ) և լոբի: Ճաշում են նախ տղամարդիկ և ապա կանայք լոկեայն և ճաշելուց յետոյ ցրւում են:

Հետեւեալ օրը վաղ լուսաբացին ննջեցեալի ազգականներին

մինը գնում է գերեզմանատուն, համբուրում է գերեզմանը, երեք անգամ վնչ բղաւում և վերադառնում տուն: Այս միջոցին աղբական կանայք հաւաքւում են ննջեցեալի տունը, բերելով իրենց հետ ձու, պանիր, բրինձ, կերակրներ և այլն: Այս բոլոր բերածները թողնելով տանը՝ գնում են գերեզմանատուն, քահանային «այգը» կատարել տալիս, լալիս, օղի խմում, սուգ ասում: Երբ մինի ուշքը գնում է՝ գերեզմանի հողից վերցնում ածում են վերան: Վերջապէս վերադառնալով տուն՝ հաց են ուտում և ցրւում:

Հիւրերի հեռանալուց յետոյ, տնեցիները ննջեցեալի շորերը լուանում են, որպէսզի «հողին մաքուր և անարատ գնաց հասնի իւր տեղը»:

Այնուհետև եօթն օր շարունակ սգաւորները առաւօտ և Ժշեկոյ եկեղեցի են գնում, և ժամասացութիւնից յետոյ քահանային հոգոց ասել տալիս: Եօթներորդ օրը, «եօթին», ննջեցեալի տէրը հրաւիրում է «այգի» ժամանակ ուտեւելէններ բերող Վանանց և Նրանց հետ գնում գերեզմանատուն, «եօթը» կատարել տալիս և վերադառնում տուն, ճաշում:

Մի կամ մի քանի օր անցած՝ նոյն կանայք կրկին հաւաքւում են սգաւորի տունը, լուանում նախ սգաւորի և ապա իրենց բոլորի գլուխները, ապա առաջ են բերում ննջեցեալի շորերը, քաց են լինում և ի վերջոյ այդ շորերը բաժանում են իրենց մէջ և ցրւում:

Այնուհետև մի տարուայ ընթացքում սգաւորի աղբականները, հարսանիք կամ նշանդրէք անելիս, «սըգահան» են բերում նրան մի զոյգ չմոշկ, մի քթակալ և այլն: Իսկ մեռելոց օրերին օրհնել տալիս գերեզմանը և տարին մի անգամ ամէն գերդաստան իւր հին և նոր ննջեցեալների հոգու փրկութեան համար ժմահաց են տալիս:

Թ Ա Ղ Մ Ա Ն Ծ Ա Խ Ս Ե Ր

Պատանքի	50	4—1	ր.
Լուսազին եկեղեցուն	50	4—1	ր.
Քաճանային { Մինչև 21 տար.	20	4 - 1	ր.
{ Աւելի Հասակաւորի *) 1 ր—	—4		ր.
Ամբիճքին	40	4—1	ր.
ԽաչՀամբոյր՝ զանձ ասելիս	50	4—1	ր.
ԺմաՀացի և եօթնից Հսոցի	30	ր —	—45 ր.

Ընդամենը՝ 33,10 —54 ր.

*) Տալիս են նաեւ դիւզարդը:

ՆՇԱՆԱԽՈՐ ՏՕՆԵՐ.

Նոր-Տարի.—Ջանգեգուրում ևս, ինչպէս և Սիսիանում, նոր տարին չէ տօնուում: Միայն Նոր Գորիսում, առաւելապէս Ճառայող տարրը պաշտօնական այցելութիւններ է անում և սրանով վերջանում է տօներ:

Ծնունդ եւ Զօրհնէք.—Յունուարի չորսին, երեկոյեան ամբողջ գերդաստանը բոլորում է խոնջի շուրջը, և տան մեծը կտրում և բաժանում է «կրկենի» կոչուած բաղարջը: Սա ձէթով պատրաստած և ընկոյզով երեսը զարդարած մի բաղարջ է, որի մէջ լոբի, կամ մի հունի կորիզ է դրուած, որ կոչւում է «լովլաթ»: Ում բաժնից որ դուրս է գալիս այս «դովլաթը»՝ նա «օջախի դովլաթ» է համարւում, և այդ տարի նրանից են սպասում տան բախտաւորութիւնը: Զառ անգամ ~~իրենց~~ անասուններին էլ են բաժին հանում, և եթէ նրանց բաժնից է դուրս գալիս՝ կարծում են, որ բախտաւորութիւնը, հարստութիւնը նրանցից պիտի գայ: Եթէ մի որեւէ պատճառով չեն կարողանում կրկենի պատրաստել՝ լոբին կամ կորիզը ձգում են սպասի մէջ և նոյն կերպ գուշակութիւններ անում:

Ծննդեան երեկոյին երեխաները խմբեր կազմած շրջում են տները «Աւետիս» ասելու: «Ղուն թակողը» մահակը ձեռին առաջ է ընկնում. նրան հետևում են երկու կամ երեք երեխայ, որ եկեղեցական շապիկի փոխարէն իրանց մալքերի շապիկներն են հագած լինում. ապա գնում են «ալիւր տանողը» — տոպրակը շալակած, և «ձու հաւաքողը» — սալէն գլխին: Մտնելով մի տուն՝ նրանք ձախ ու ծուռ երգում են և մի բան առնելով դուրս գալիս, ուրիշ տուն մտնում:

Զօրհնեաց օրը երիտասարդները ձի են հեծնում և իրենց շնորհքը ցոյց են տալիս ձիարշաւի մէջ: Խաչը քուրը ձգելու ժամանակ այս բոլոր ձիաւորները մտնում են գետի մէջ և յե-

առոյ գալիս ճանապարհը կտրում են ու հարուստներից նուէրներ պահանջում, որ յետոյ այդ դրամով քէֆ անեն:

Սրհնուած ջրից պահում են, որ դրանով ողողեն ու սրբեն աղծուած ամանները, այսինքն որոնց շուն, կատու՝ և առհասարակ որևէ անասունը կենդանի է դիպել:

Ս. Սարգիս.— Ուրբաթ երեկոյին մի սկուտեղի մէջ պատանները փոխինդ են մաղում և մէջ տեղը մի մոմ կամ մի Վանթեղ վառած՝ դնում դռան յետևը, յուսալով որ ս. Սարգիսը իրենց այցելութեան գալիս, ձիու հետքը կը թողնի փոխնդի վրայ: Առաւօտեան նոյն փոխնդով խաշիլ են եկում: Ոմանք էլ այդ փոխնդը դռնաբով կամ շաքարաջրով շաղում և փոքրիկ, գնդականման «պիւտ»-եր շինում: Ջատերն էլ այդ «պիւտերի» փոխնդի մէջ մի լոբի կամ հունի կուտ են դնում, որով, ինչպէս կրկենիով՝ «դովլաթ» են գուշակում:

Բաբեկենդան.— Ս. Սարգսի տօնից սկսած մինչև մեծ պատը ժողովուրդը բարեկենդան է համարում և աշխատում է, որքան կարելի է լաւ ուտել-խմել և ժամանակը ուրախ անց կացնել: Վերջին երեք օրերն ամբողջովին նուիրում են կերութումի և ուրախութեան: Այստեղ ևս ինչպէս և Սիսիանում, կիրակի օրը երևան է գալիս «փաշան»—մի ծաղրածու երիտասարդ, փաշայի հանդերձ հագած և իշի վրայ նստած,— որ իւր ծառաների առաջնորդութեամբ շրջում է գիւղը, հազարաւոր ծաղրածութիւններ է անում, իբր տուգանք դրամ հաւաքում, որով յետոյ ընկերների հետ միասին քէֆ են անում:

Խնձորեակում 20—30 կանայք տղամարդի շորեր են հագնում, փափախներ ծածկում, և ապա գիւղի ձորակում մի գութանի լծուելով վար են անում: Բազմութիւնը հաւաքուած գուարճանում է և խրախուսում:

Տեառնընդառաջ.— Խնձորեակում երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ եկեղեցու մէջ տեղը մի մեծ աշտանակ են դնում, վերան 12 մոմ տնկած: Յետոյ քահանան քարոզ է

տալիս և հրաւիրում ժամաւորներին որ մոմերը վառեն, նուէր տալով եկեղեցուն: Ապա սկսում է սակարկութիւն, ցանկացողը բաւում է թէ ինքը ինչքան կըտայ: Ամենից շատ տուողին առաջ են հրաւիրում և ձեռքը լուցկի տալիս: Սա էլ վճարում է խոստացածը և վառում 12 մոմն էլ: Սրանից յետոյ ժամաւորները մօտենում են աշտանակին, փող ձգում դրուած ափսէի մէջ, և սրա մօտ դրուած մոմերից մի մի հատ վերցնում, կայցնում են 12 մոմերից մինից և աշխատում առանց հանդցնելու մինչև տուն հասցնել:

Մի քանի դիւղերում էլ նոր պսակուած երիտասարդները ցրտնի են բերում և եկեղեցու բակում դարսում: Ժամառացու-թիւնից յետոյ ջահի մոմով վառում են և շրջան բռնած պըտըտում շուրջը, իսկ երբ բոցը մի քիչ իջնում է՝ թռչում են վերայից: Ջատերը այդ ցրտնու ճիւղերից վերցնում և տանում են տուն և խրեցնում տան ճակատներին, որպէսզի «աչք չտան»:

Մեծ պապ.— Առաւօտ շատ վաղ պառաները «պասի պուլու» են շինում, մի սոխի վրայ եօթը փետուր խրեցնելով, և նրան կախում են երդիքի խաչքից, որպէսզի երեխաները նրանից վախենալով պասը չուտեն: Բայց միւսնոյն ժամանակ նա ծառայում է գիւղացիներին որպէս մեծ պասի օրացոյց, որովհետև մեծ պասի ամէն կիրակի օր երեխաները պուլուից մի-մի փետուր պոկում են:

Գիւղացիները մի-մի շիշ օղի, խնձոր, նուռ առած գնում են տանուածէրի մօտ և շնորհաւորում նոր տարին: Մի քանիսն էլ նայն կերպով քահանայի մօտ են գնում: Յետոյ ազգականները միմեանց տուն այցելութեան գնալով մեծ պասը շնորհաւորում են միմեանց:

Կէսօրից յետոյ նուագածուները գալիս ածում են տանուտիրոջ դռան առջև և մի բուբլի տալով նրան՝ իրաւունք են ստանում, որից յետոյ արդէն շրջում են գիւղը և ածում:

Գորիսում ժողովուրդը ուխտ է գնում Ս. Մարտիրոսի մատուռը, որ գտնւում է գիւղի հարաւային ձորակի բարձր ժայ-

ռերից մինի մէջ: Սրա միայն արւմտեան կողմը քարից պատ է շարուած, մնացած մասը փոքուած է ժայռի մէջ¹⁾: Այստեղ կայ մի գերեզման, որի հողը հիւանդները ջրի մէջ լուծելով խմում են իբր գեղ: Այս գեղը տեղացիներուց կոչւում է «խնոթուն»:

Ուխտաւորները նստոտում են ժայռի ստորոտում, սուրբ ծառերի ներքեւ, արեւի տակ, և ունենում են ուտել-խմել: Այստեղ էլ երբեմն երևում է բաշկինդանի «փաշան», որ գալիս է իւր ընկերների հետ՝ կիրակի օրը հաւաքած փողերով քէֆ անելու: Զուռնան ածում է, պարը բոլորում, ծիծաղն ու երգը թնդացնում ժայռերը:

Միջինին մի սուրբին Բան չէ կատարում, բացի այն, որ նշանած հիւտառարդի տնից հարսնացուն նուէր է ուղարկում եփած տակ, խաշխաշով հաց, ձիթով հաթալ, մի շիշ օղի և մի կուլայ գինի:

Ծաղկազուրդ (տեղական բարբառով՝ «ղարգար»): Այդ օրը եկեղեցում «ճուռան» և «ճճանակ» են ածում: Եկեղեցու մէջ տեղ կանգնեցնում են մի ուռնու ծառ, և ճիւղերին մոմեր վառում:

Նշանած աղջիկների կեսրանքը մի խաւաձե մոմ վառելով ծառի մոմերից, տալիս են իրենց հարսնացուի ձեռքը և մի կարմիր կամ կանաչ չարդաթ ձգում նրա գլխին:

Փամասացութեան վերջը ժամաւորները թափւում են ծառի վրայ և ճիւղերը իլիլելով, տանում տուն պահում են, որպէսզի դրանցով զատկի նաւակասիւքին կիրակուր եփեն:

Չարչարանաց Եարաթ.—Աւագ երեքշաբթի օրը, իմաստուն և չիմար կուսանաց տօնին, եկեղեցում տասը երեսուցի ձեռները մի-մի մոմ են տալիս: Յետոյ, երբ կարդացւում է չիմար և իմաստուն կուսանաց սուետարանը՝ մի տիրացու առաջարկում է երեսաներին՝ վերցնել ափսէի մէջ ածած 10 կլո-

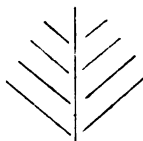
¹⁾ Դուռն կատարակալ քարի վրայ կույ հետեայ արձանագրութիւն Բ. Ես դազանչեցի Ծառուս եւ... շինեցաք ս. մատուռս ԲՎ. ԻձԾԲ.

րած թղթերից մի մի հատ, որոնցից հնգի վրայ «իմաստուն», իսկ միւս հնգի՝ «չիմար» է գրուած: Ընմիջապէս վիճակով «չիմար» դուրս եկողներն մոմերը հանգցնում են և ամէն կողմից նախատում նրան, որ չիմար է լինելու: Իսկ «իմաստուններին» գովում են:

Աւագ չորեքշաբթի օրը կոչում են չիֆ չորեքաբթի: Այդ օրը այգեպանները կացիները ձեռնին յարձակւում են պտուղ չը տուող ծառերի վրայ և սպառնում են կտրել, իսկ մի ուրիշ մարդ արգելում է նրանց, յորդորելով, որ մի տարի ևս սպասեն, այս տարի անշուշտ կը բերի:

Աւագ հինգշաբթի.— Ամէն տնից տանում են եկեղեցի մօտ $\frac{1}{2}$ ֆունտ կարագ, մի քանիսն էլ ոտները սրբելու և լուալու համար շոր—«վիլա».— Ժամերգութեան միջոցին քահանան լուանում է բոլոր ծերունիների աջ ոտները և կանանց ու փոքրերի աջ ձեռները և օրհնում իւր քսում: Այս իւրից իրենք ժամաւորները քսում են ճակատներին, աչքերին, մի քիչ էլ տանում են տուն և ձգում են իւրի կարասի մէջ, որ իւրը առատ և օրհնուած լինի:

Սգի ուրբաթ.— Այս օրը, իբրև սուգի նշան՝ երեսները չեն լուանում, եկեղեցում ծունր չեն դնում: Առաւօտեան ժամերգութիւնից յետոյ գնում են գիրեզմանատուն և գերեզմանների վրայ մոմեր վառում: Մայրերը եկեղեցում իրենց ալու երեխաների մէջքերին կարմիր ու կանանչ թելով «ուրբաթառու» են կարում, որ ունի հետևեալ ձևը.

Եւ այս նրա համար, որ երեխային կայծակ չխփէ:

Իսկ փոքրիկ աղջիկներին նոյն փորձանքից ազատ պահելու համար՝ պողպատի մատանի են դնում մատներին:

Աւագ շաբաթ օրը մի քանիսը ծոմ են պահում և երեկոյան ճրագալոյցին եկեղեցի գալիս՝ ձու կամ ձուկ են տանում իրանց հետ, որ «ժամաւ քաշեն» և յետոյ նրանով թաթախուեն: Լինում են մարդիկ, որ «Առէք կերէք» ասելիս՝ հէնց եկեղեցու մէջ ուտում են ձուն:

Ժամերգութիւնից անմիջապէս յետոյ բոլորը ընթրում են: Պասը բաց են անում լուսով: Զուկը և թանաւ ճաշը (թանէ սպասը), որ այդ օրը «տղոպաճ» է կոչւում՝ այդ օրուայ յատուկ կերակրներ են համարւում և գրեթէ բոլորի տանն էլ պատրաստւում են:

Այդ երեկոյի պատարագը մինը «առաճ» է լինում՝ և պատարագից յետոյ նա քահանային և մի քանի ժամաւորներին հրաւիրում է իւր տանը ընթրելու:

Զատիկ.— Կիրակի լուսաբացին շատերը գնում են եկեղեցի: Մի քանիսն էլ մանուշակի իւաչաձև փնջեր են տանում իրենց հետ և դնել են տալիս սեղանի վրայ: Համարեա բոլոր ժամաւորները մոմ են առնում և վառում: Երբ «Այսօր յարեաւ ի մեռելոց» շարականն սկսում են երգել՝ երեխաները ճրուռան են ածում: «Փառք ի բարձունս» ասելիս՝ քահանաներից մինը Աւետարանը տանում է երիտասարդների և երեխաների մօտ, որոնք համբուրում և մի-մի ներկած ձու են տալիս քահանային: Սա էլ այս ձուերից մի քանիսը տալիս է տիրացուներին և գիւղի մեծամեծներից մի քանիսին, որոնք եկեղեցու բակում ուտում են:

Մի քանի գիւղերում նոյն օրը հասարակական մատաղ են անում և եկեղեցու դռանը բոլորին բաժանում:

Զու կուռեցնելու սովորութիւնը շատ ընդհանրացած է ոչ միայն երեխաների, այլ և չափահասների մէջ:

Զուերը ներկում են առաւելապէս կարմիր գոյնով, իսկ սգաւորները՝ սև: Կան և դեղին գոյնով ներկողներ:

Երկուշաբթի օրը, մեռելոցին, կերակուր և մրգեղէն վերցնելով իրանց հետ՝ գնում են գերեզմանատուն, ուր գերեզման-

ները օրհնել տալուց յետոյ ուտում են, իսկ մնացորդը բաժանում աղքատներին:

Համբարձում.— Վիճակ հանելու սովորութիւնը վերացել է: Նախընթաց հրեկոյին իլիքիսքի կոչուած խոտը մի մի թիգ չափում և երկու տեղից գունաւոր թելերով կապում են և եթէ յաջորդ (Համբարձման) օրը խոտը երկարացած լինի՝ գուշակում են, որ երկար են ապրելու:

Տղաների և աղջիկների խմբեր առանձին-առանձին գնում են դտշտերը քէֆ անելու:

Նաւասարդ.— Ջանդեզուրի գիւղերն էլ Սիսիանի պէս նաւասարդի մէկը տարեմուտ են Համարում և միմեանց շնորհաւորում են նոր տարին: Գիւղացիներից շատերը մի մի խնձորի մէջ արծաթէ դրամներ խրած, մի-մի շիշ էլ օղի առած՝ գնում են տանուտիրոջ մօտ և բերածները նրան նուիրելով՝ շնորհաւորում նոր տարին: Նա էլ Հիւրասիրում է դրանց:

Այդ օրը ամէն տուն «կորկոտ» է պատրաստւում. միայն խնձորեկեցիք կորկոտի փոխարէն բոգրաշ են եփում:

Գիշերը գոմերը մաքրում են և անասունների տակ գարի ցանում և նրանց ագիներն կարմիր թել կապում, որպէսզի «տարին աւատ և կարմիր օրերով» — երջանիկ — լինի:

Վարդավառ.— Տօնի նախորդ երեկոյին աղջիկները մրգեղէններ են ածում խոնջանների մէջ, ծաղիկներով զարդարում, և տանում մի տան մէջ պաՀ տալիս: Ապա գիւղումներ երգելով պարում, ուրախանում են: Վարդավառի օրը այդ խոնջաններն և ուտելեղէնները առած գնում են Հանդերը, կերակուրներ են եփում, ուտում, երգում և պարում:

Ս. խաչ.— Գրեթէ բոլոր գիւղերից այս օրը ուխտ են գնում Ծիծեռնավանք, այնպէս որ այնտեղ ահագին բազմութիւն է հաւաքւում, և Հազարաւոր ոչխարներ մատաղ են տանում:

ԺԱՂՈՂՐԳԱԿԱՆ ՆՐԳԵՐ

Աղջիկն ասում է.

Մեր տիւռնը ճռճռում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր շուկն հըշմաչում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր որձակը ծկկթում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր խօխերքը լցմացում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր ճրաքը տըզվզում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր կրակը թսվսում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր պառաւը մըրթմըրթում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր հալիւորը տընքտընքում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ:

Տղան պատասխանում է.

Ձեր տիւռնը ճռճռում ա—մին ջամ ջրով կեան-կեան.
 Ձեր շուկն հըշմաչում ա—մին ճօթ հացով կեան-կեան.
 Ձեր որձակը ծկկթում ա—մին հափուռ կոտով կեան-կեան.
 Ձեր խօխերքը լըցմացում են—մին ջուք չամշով կեան-կեան.
 Ձեր ճրաքը տըզվզում ա—մին բժուրիկ նօթով կեան-կեան,
 Ձեր կրակը թսվսում ա—մին բեռը փայտով կեան-կեան.
 Ձեր պառաւը մըրթմըրթում ա—մին հաց մեղրով կեան-կեան.
 Ձեր հալիւորը տընքտընքում ա—մին կոյա գինով կեան-կեան:

Դարձեալ աղջիկը

Մեր ձիանքը խըրխնջում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր եզիքը պումռանջում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր կովերը մըկմըկում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր որթերը կըմկըմում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր գունաշները դըռընկում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր իշերը զըռզըռում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր նանին ճըղճղում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր աղբեքը կըվռում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ:

Տղամ վերջը էլի ասում է, յաղթում եւ տուն մտնում.

Ձեր ձիանքը խրխրնջում են—մին խուրում եօնջաւ կեանք-կեանք.
Ձեր եղինքը պրոմոանչում են—մին ճովարան տարմանով կեանք-
կեանք.

Ձեր կովերը մըկմըկում են—մին խուրում խօտով կեանք-կեանք.
Ձեր ուրթերը կըմկըմում են—մին քթիչ կաթնով կեանք-կեանք.
Ձեր գումաշները տըւընկում են—մին խուրը փօքաւ կեանք-
կեանք.

Ձեր իշերը զըռզըռում են—մին կուշ կարով կեանք-կեանք.
Ձեր նանին ճըղճըղում ա—մին շամախի քթկալով կեանք-կեանք.
Ձեր աղբէրը կըւընկում ա—մին մղաչի փափաղով կեանք-կեանք:

Վ Ի Ճ Ա Կ Ի Ե Ր Գ Ե Ր:

Անուսն հա անուսն,
Էս ինչ դարտեր ա ջանումս.
Ես իմ մեռնելի դարտս քաշում չեմ,
Կը մնայ մաղբուն անուսն:
Կիւթանը հանդին լարած,
Մըշըկնին միջին շարած,
Մըղափուն դուք ա մըշկընի,
Սեւ հողին գերի դառած:
Կալին հատիկը թի կըտամ,
Կեօկ ձիուն գարի կըտամ:
Հու որ ասի էն եարը կեանք ա,
Վորթը տակին մէր կըտամ:
Հալեմ, հալեմ հըրցընեմ,
Ճըւքն ածեմ զըցընեմ,
Բաքվից եկողներ, ձեզ ժատաղ,
Կացէք իմ եարից հարցանեմ:
Դուրս կը կամ Լաստին կալը,
Կը երևայ Բաքվայ սարը,
Քանս քեզ մատաղ խաղէչին,
Ուղարկի իմ բալայ եարը:
Քաղաքին դուռնը տաշած,
Շաղախին վարդը քաշած,
Աղբէր կէռ ունքերիդ մատաղ,
Ղասիդ զալամով քաշած:

Քաղաքին դուռնը փոս ա,
Քար կը քցեմ կը խօսայ.
Քանս քեզ մատաղ լինի,
Իմ նանուս աղիգ փեսայ:
Մարին խօտը հատալ ա,
Գիւմշինին նստոտալ ա.
Ջալում գենջեցի աղջիկ,
Քաքուղ թգօտալ ա:
Կիւպայ կանեմ խաշար ա,
Թըխածս եարիս պաշար ա,
Փանահ խան քո մարը մեռնի,
Իմ եարը իսէ մաշել ա:
Վըրթեմբըս թալին ա
Չորս դօլը չոր փէլին ա
Ճըւքը ձեռին տղայ,
Սրտամէջդ խալին ա:
Տեղ կը քցեմ փոթ կը կայ,
Մէջիցը անուշ հոտ կը կայ,
Մինչև էն եարին կալը՝
Աչքերիս հունց քօն կը կայ:
Այ հափը կաս, հափը կաս,
Մեծ դազանի քափը կաս,
Թէ ինձ օգես ետ վազես,
Ձիանը դուս տափը կաս:

Աղջի անունըդ Խանի,
Լեչակդ քամին տանի,
Ծա քեզ նշանած պիտի
Քորերդ իմ ձեռքով հանի:

Սարիցը մարդ ան կալիս,
Սարերը կրակ ան տալիս,
Առաջիս եաղուկս բացաւ,
Իմացայ թէ ինձ վարդ ան տալիս:

Սօնամս շարմաղ ան քինում,
Դիլին դարմաղ ան քինում,
Չալին մահանայ կալած՝
Շարին կէօրմաղ (տես) ան քինում:

Էն եարին եարը ես եմ,
Գաղին բլբուլը ես եմ,
Էն եարը խէ տարտ անի,
Սրտին սիրած զիւրը ես եմ:

Ա՛յ տղայ, տաւարած տղայ,
Ջօռաւ ճարած տղայ,
Օթախ սրփեմ շոր քցեմ,
Նստիր, բեզարած տղայ:

Կաքաւր սուլուկ կը տայ,
Գլուխը տուրուր կը տայ,
Հուր որ մին եար չունի՝
Ունեքերը ուրուր կը տայ:

Արեւ թըռվըռաւ ելաւ,
Իմ նանի կռվաւ ելաւ,
Սապաբին աչքը դուրս գայ,
Դուշմանի սրտաւ ելաւ:

Ա՛յ ուրման, ուրման եար,
Քեաքուլդ բուրմայ եար,
Քնացել ես արանը եկալ,
Աթակդ լիքը խուրմայ եար:

Ես Գօրիսին ձորան եմ,
Մեծ բաղին խնձորան եմ,
Խնձորը կձեմ թոլ անեմ,
Մէջին հարսը կոլ անեմ:

Աէտին տակին լուաց կանեմ,
Սիպտակ երես բաց կանեմ,
Սրտիս սիրած լաւ տղին՝

Աչքով ունքով իմաց կանեմ,
Եարայ, եարայ սիրտս,
Տանիցս ավարայ սիրտս,
Ճաքել չեմ, պատառել չեմ,
Քանց քարա պինտ ան սիրտս,
Քողկը տուաւ էն պատին,
Մէջքը կոտրի էն տատին,
Հարուստը ուզեց տուաւ ոչ,
Պահեց տուաւ աղքատին,
Օրաւ եկ հա օրաւ եկ,
Ջուրդ լիքը մօրաւ եկ,

Էս թաղս ղմըղալ ան,
Քուռ տուր էն ղօլաւ եկ:
Մաւ հալաւս փռփռում ան,
Սոված փորըս ղռղռում ան,
Տաշտը դարտակ, մաղը կախ,
Փորը սոված, թուրը կախ:

Ծարաւալ եմ ջուր չկայ,
Սարերին աղբիւր չկայ,
Վախում եմ դարիք մեռնիմ՝
Քշտիս մէր ու քուր չկայ:

Ծարաւալ եմ ջուր բերէք,
Իրեանու բան բերէք,
Վախում եմ դարիք մեռնիմ՝
Ղարիք ղուշս տուն բերէք:

Աշրղին սագըն առայ,
Գիւլերին փասըն առայ,
Հինգ աղբօր մէջիցը՝
Քոկեցի խասն առայ:

Արէքակը մըրըմէր,
Հալալ ըրէք հըր ու մէր,
Եկալ ա որ տանում ա,
Ընկեր միջայ հանում ա:

Տանս տակին խօնկի ծառ,
Ոսկի կաքաւ վերան թառ,
Էս կիրակի մոհլաթ տուր,
Էն կիրակի հոգիս առ:

Դարուագին տակը սառալ ան,
Մատներս ղալամ դարալ ան:

Թոխ ետխաւոր, բող չուխաւոր
 Օշս խելքս տարալ ան,
 Եկէք գնանք ծեր անենք,
 Խնձոր կճենք թող անենք,
 Հուր որ մին եար չունի՝
 Գլխին թխենք դէն անենք:
 Գեանջու քամին կալիս է,
 Դրուները թրրըխկալիս է,
 Հարիւր թիւման մըշտըլըղ,

Սիմօն եարը կալիս է:
 Վըրթիվերիս վաղան ան,
 Միջի մարդին կաղան ան,
 Միջի մարդը հունց անի,
 Խնձորկեցի կաղան ան:
 Վըրթիվերը եկաւ անցաւ,
 Աղջկերքը ընկան ծաղկանցաւ,
 Ռըխը սև սպիտակ տղայ
 Վըրթիվերըս առաւ անցաւ:

3 2044 018 934 778

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS
NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON
OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 (617) 495-2413

